

KÖNYVISMERTETÉSEK

Az erdélyi magyar humán tudományosság önszemléletéről

Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.

I. kötet. Szerk. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002. 502 p. Sapientia Könyvek 8–9.

A látószögről

Ha a romániai magyar kisebbséget egy olyan társadalmi csoportnak tekintjük, amelyben a közös, folyamatosan átalakuló nemzeti létforma intézményesül, akkor – a *Romániai Magyar Évkönyvek* sorozatának megindítása mellett – a 12 év tudományos eredményeit összefoglaló köteteket is határkőnek kell tekintenünk. Azért gondolom így, mert az évkönyvek évről évre a társadalomtudományi elemzéseken keresztül konstruálja meg a romániai magyarságot mint társadalmi, illetve nemzeti közösséget. Az alább ismertetendő kötet pedig az erdélyi magyar tudományosságot mint (a román nyelvű és a magyarországi tudományosság mellett létező) önálló entitást konstruálta meg. Bár ezzel eddig is tisztában voltunk, a Kutatói Programok Intézetében (KPI) szerkesztett kötetek végre ezt egy helyen összefoglalva teszik megfoghatóvá.

Az ismertetendő kötet kapcsán szólnom kellene az értelmezhetőség érdekében általában az erdélyi tudományosság helyzetéről, valamint az annak megjelenésekor, 2002. június 1-jén tartott konferenciáról.

A recenzens azonban ennek nem tud maradéktalanul eleget tenni. Az összefoglalók ugyanis két kötetben jelentek meg és csak az I. kötet ismertetéséhez van bátorságom. A II., a természettudományi, műszaki és orvosi kutatások

eredményeit és a tudományos viszonyokat ismertető kötet¹ értékelésében nem vagyok kompetens. A júniusi konferenciáról csak érintőlegesen szólok, mert a plenáris előadásokban – Péntek Jánost leszámítva – gyakorlatilag a tanulmányok rövidített változatát hallhattuk, a szekcióülésekből pedig csak a történeti vitában vehettem részt.

Az I. kötet szerkesztői előszavában harmadik kötetről is szó van, amely a lektori véleményeket, a kötetre született reflexiókat és a már említett konferencia jegyzőkönyvét közölné. Ez a kötet most készül, ezért nem tudok róla beszámolni, bár néhány lektori véleményt kéziratban alkalmam volt megismerni. Ezek komoly reflexiók, de elsősorban lektori véleményként és nem önálló megközelítésként születtek, jellegükből adódóan inkább tárgyi, mint elvi kérdéseket feszegetnek. Ráadásul a konferencián tapasztalt vitahiány és a tehetetlen egymás melletti elbeszélések után a recenzens örülne a legjobbban, ha a III. kötetet kézbe véve kiderülne, hogy nem volt igaza, abban megtalálható a jövő problémakatalógusa és lehetséges cselekvési programjai.

Az erdélyi tudományosságunk – még ha történészként a régió magyarságát érintő kérdésekkel is foglalkozom – nem vagyok része. Ebben az írásban csak a tudatlanság bátorságával lehetne valamennyi összefoglalót kiértékelni, egy-egy bibliográfiai egység hiányán évelődni, vagy lehetne a vállalkozással (a szerkesztői elképzelésekkel) szemben másokat megfogalmazni és azokat számon kérni. A kötetet mint alapos reprezentációt fogom fel. Ezért inkább arra törekszem, hogy a szerkesztői bevezető záró gondolatát követve „az őszintébb szembenézés”-hez járuljak hozzá.

A viszonyítási pontokról

Az ismertetendő munka egyedülálló vállalkozás. A *szomszédos országokban* hasonló összefoglalók magáról a kulturális életről készültek. A legnagyobb összegző vállalkozás a (cseh)szlovákiai magyar művelődés nyolc évtizedének története, négy kötetben. Ezt a munkát azonban Budapestről szervezték és ott is adták ki.² A somorjai Fórum Intézet 5 éves kutatási terve sem

1 *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* II. köt. Szerk. Tánzos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Scientia, Kolozsvár, 2002. 422 p.

2 *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* I–IV. Ister, Bp., 1998–2000, (I. Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvféjlődés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház; II. Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió; III.

törekszik „tisztán” a magyar tudományos eredmények megjelenítésre, hanem a kutatások integrálására és a társadalmi helyzetjelentésekre koncentrál.³ Kárpátalján a magyar tudományos leltárt egy életrajzi adatközlő könyv hozza, amely azonban nem ad áttekintést a magyar nyelvű publikációkról – sok esetben nincs is ilyen –, ugyanis az egyes személyek származásuk, illetve a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság tagsága okán kerültek a kötetbe.⁴ A Vajdaságban a Jugoszláviai Magyar Tudományos Társaság adott ki összefoglalót a régió magyar tudományos eredményeiről.⁵ *Magyarországon* az MTA a határon túli tudományosságról több címgyűjteményt jelentetett meg.⁶ Ezeknél érdemibb információkat ad a határon túli magyar tudományos műhelyekről a Márton Áron Szakkollégiumban szervezett munka, amelyet az interneten is hozzáférhetővé kívánnak tenni.⁷ *A szűkebben vett kisebbségkutatásról* több intézet közös komáromi konferenciája nyomán született tanulmánykötet.⁸ Ezek a munkák azonban elsősorban a kisebbségi társadalom működése felől közelítik meg a kérdést: annak egyik intézményesülését láttatják a kutatásokban, a leírások pusztán felsorolásszerűek vagy az intézményi tudásszervező ténykedésre koncentrálnak. A KPI kötete ellenben a tudományos élet kritériumai felől közelíti meg a kérdést: tudományos értékelésre és nem pusztán megjelenítésre (felmutatásra) törekszik; a kisebbségi helyzetben végzett tudományos munkát nem tekinti általában kisebbségtudománynak, hanem egy-egy szaktudomány részének. Ezzel együtt paradox módon épp ez a kötet identifikálja a magyar nyelvű tudományosságon belül az erdélyi teljesítményeket. A kérdés, hogy ezeket mihez is mérjük?

Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – zene és táncművészet; IV. Művelődéstörténeti kronológia és kislexikon – könyvészet – mutatók.)

3 Lásd www.foruminst.sl

4 *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság. Életrajzi Lexikon.* Főszerk. Lizanecz Péter. Hungarológiai Központ, Ungvár, 1995. 200 p.

5 *A redltudományok jugoszláviai magyar művelői.* Szerk. Ribár Béla, VMTT – Atlantis, Újvidék, 1999, 52 p.; Helytörténetírás, Hungarológia és komparatívisztikai kutatás – és kiadó tevékenységünk. In *Hogyan tovább a háború után?* Szerk. Bosnyák István, JMT-Magyar Szó, Újvidék, 1993, 103–145.

6 *Magyar kutatók a környező országokban.* Szerk. Tarnóczy Mariann. MTA, Bp., 2000. 185 p.

7 www.martonaron.hu/kataszter

8 *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai.* Szerk.: Tóth Károly. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 278 p. Uo: Göncz László: Tudományszervezés a Mura mentén. 195–199. p.; Gábrityné Molnár Irén: Vajdasági magyar humán tudományosság és a tudományos műhelyek szerepe. 211–229. p.

Az utóbbi nyolcvan év erdélyi tudományos összefoglalókban sem bővelkedik. Az első világháború előtti viszonyokat Kristóf György tekintette át.⁹ A két világháború közti teljesítményeket Jancsó Elemér több változatban is összefoglalta.¹⁰ A mai napig modellértékűnek tekinthető az erdélyi társadalomtudományi kutatások historiográfiáját adó, 1938-ban készült Szabó T. Attila-tanulmány.¹¹ A két világháború közti erdélyi magyar könyvtermés szakkibibliográfiája is elkészült, de ez a mai napig kiadásra vár.¹² A második bécsi döntés után a kiemelten kezelt egyetem ügy révén a középkortól készítették tablót az erdélyi tudományos intézményrendszeréről.¹³ Míg ez a kötet döntően a magyar kulturális szervező erőt reprezentálta, addig a harminc év múlva Koppándi Sándor szerkesztésében megjelent *A romániai magyar nemzetiség* c. kötet¹⁴ hivatatosan arra törekedett, hogy kiegészítse „a romániai magyar nemzetiségről, a román néppel való együttélésről, a közös társadalomfejlesztési tevékenységről szóló irodalmat”.¹⁵ Ebben a kötetben egyszerre szerepelnek Románia magyarságpolitikájának legitimálására szánt anyagok,¹⁶ a romániai magyarság helyzetére (intézményesítettségére) vonatkozó összefoglalók¹⁷ és a tudományos élet teljesítményeinek áttekintése. A természettudományokat Vincze

9 Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig. *Erdélyi Múzeum* 1942. 1. füzet, 104–131 p. (Ez egy nagyobb összefoglalás része, további részpublikációk adatait a lábjegyzetben közli.)

10 Magyar tudományos élet Erdélyben 1918-tól napjainkig. *Látóhatár* 1937. 17. sz.; Az erdélyi tudományos élet húsz éve 1919–1939. *Független Újság* 1939. december 15.; 1940. január 5.; 1940. február 2.;

11 *A transylván magyar társadalomkutatás*. EME, Kv., 1938. 32 p.

12 Monoki István: *A magyar könyvtermés Romániában az 1919–1940. években* II. kötet Szakmutató. Kézirat, TLA Kv., Az I., alfabetikus kötet az OSZK és az EME közös kiadásában jelent meg. A mai erdélyi bibliográfiai viszonyok szűkös lehetőségére utal, hogy a szakmailag fontosabb és több munkával járó II. kötet kiadását eddig nem tudták megoldani.

13 *Erdély magyar egyeteme*. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941. 470 p.

14 Kriterion, Bukarest, 1981. 521 p. Politikai Tudományok és a Nemzeti Kérdés Tanulmányozásának Intézete, a Romániai Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa.

15 Uo. 5. p.

16 Koppándi Sándor – Lőrincz László: A nemzetiségi kérdés megoldása.; Bányai László: A Habsburg elnyomástól a hitleri iga lerázásáig.; Damian Hurezeanu: A román nemzet (támpontok kialakulásának és fejlődésének történetéhez); Constantin Vlad: A nemzet fejlődésének főbb szakasza: a szocialista nemzet.; Fazekas János: A román nép és az együttlakó nemzetiségek egysége és testvérisége – a mai Románia haladásának hajtőereje.

17 Ezek közül igen gyenge: Nagy Ferdinánd: Kovászna megye ma.; Debreczeni Árpád: Anyanyelvű oktatás.; a közművelődés helyzetéről: Kovács János: Alkotó közönség.; Balogh Edgár: A közigás történetéből.; Kiemelkedően jó: Jakó Zsigmond: Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben.

Mária és Szabó Attila, az orvostudományi kutatásokat Spielmann József, a társadalomtudományokat és a történetírást Balázs Sándor és Bodor András, a nyelvészetet Péntek János foglalta össze. A romániai magyarság néprajzáról írott anyagának végén Dr. Kós Károly válogatott irodalomjegyzéket közölt. Ezek a beszámolók – ha nem eleve a rendszerbírálatot várjuk tőlük – korrekt, hűsz év múltán is használható munkák. Újdonság, hogy mennyire megnőtt a két világháború közti egyoldalú humán beállítódáshoz képest a reál tudományok jelentősége. A beszámolók döntően az egyéni teljesítmények bemutatására koncentráltak, az intézményességről, illetve a programszerű kutatásokról nem esett szó. Pedig mind a szociológiai (Aluás és Venczel kezdeményezésére), mind a Jakó Zsigmond által elindított iskola-értelmiség-művelődés-történeti kutatások és az Aradi József, Rostás Zoltán szervezte programok, majd a későbbi folklorizmus vita is ebbe az irányba mutattak. Az igény a nyolcvanas évek elejéig nyíltan is megfogalmazódhatott.¹⁸ Magyarországon a hetvenes évek végétől ez a programszerűség alakította át a tudományos életet, a pályázati lehetőségek kialakításával együtt egy új, fiatal, az előzőtől nagyságrenddel szélesebb kutatói, személyi bázis létrehozásával. Az intézményessültség hiánya még inkább kulcsprobléma, ha az 1980–81-ben Magyarországon írt, de csak 1989-ben publikált a határon túli magyar önismeretről/tudományosságról – közvetetten a határon túli magyarságról – összefoglalót adó Für Lajos munkájával¹⁹ hasonlítjuk össze a Koppándi szerkesztette Kritérium-kötetet. Az évtizedes változást kifejezi a 9 évig ki nem adott kézirat megjelentetésekor közölt borítószöveg. „Különös iróniája a sorsnak, hogy amikor a kézirat a kiadóba került, sokak szemében a szerző áttekintése túl me-

18 Jakó Zsigmond: A hazai magyar történetírók szerepe. *Korunk* 1970. 4. sz. 484–491. p.; Demény Lajos: Nemzetiség-történeti munkaprogram. *Korunk* 1971. 8. sz. 1129–1132. p.; Jakó Zsigmond: Nyersmétel, félúton. *Korunk* 1978. 10. sz. 650–???. Uő: Új távlatok tudományosságunk előtt. *Utunk* 1979. február 9.; Demény Lajos: Nemzetiség-történeti kutatás a szocialista Romániában. *A Hét* 1980, 32. sz., 33. sz.; A szóértés előfeltételei. *Korunk* 1980. 1–2. sz. (Különösen Domokos Géza és Aradi József felszólalásai fontosak.) Nemzetiségi történetírásunk új pásmájára. I–II. Vita, *Korunk* 1980, 7–8. sz. 510–517. p., 9. sz. 671–679. p.; Venczel József: A csáki borgói kutatás köréből. *Korunk* 1971. 7. sz. 991–1000. p.; Imreh István – Venczel József: A bálványosváraíjai falukutatás módszerének vázlata. *Korunk Évkönyv* 1979, 20–30. p.; Társadalomtudományi kör a Korunk szerkesztőségében, Aradi József: Kérdések a szociográfiáról. *Korunk* 1979. 6. sz. 441–442. p.; Várhegyi István: Valóságkutatás itt és most. *Művelődés* 1980. 5. sz.; Lőrincz József: Hogyan tovább? *Korunk* 1979. 9. sz.; Roth Endre: A szociológiának több esélye van a valóság mélységi feltárására. *Korunk* 1979. 6. sz.; Rostás Zoltán: Csak az van aminek múltja van? *Korunk* 1979. 6. sz.; A folklorizmus vitáról: Lőrincz József: Egy vita tanulságai. *TETT* 1989. 2. sz. 11–14. p.

19 *Kisebbség és tudomány*. Magvető, Bp., 1989. 243 p.

résznek tűnhetett a nemzetiségi kérdés vonatkozásaiban, ma viszont, amikor a nemzetiségi magyarság helyzete rohamosan romlik, a nemzetiségi kérdés a hozzá kapcsolódó álláspontok, sőt gyakorlat gyors ütemben radikalizálódik, a műben kibontakozó kép idealizálnak tűnhetik.²⁰ Az erdélyi „előzmények” között kell megemlíteni azokat a szórványos publikációkat is, amelyek a hatvanas évek végétől próbálták a világháború előtti erdélyi magyar szellemi élettel felvenni a kontinuitást, illetve saját szakterületük eredményeit, helyzetét foglalták össze.²¹ Ezeknek az írásoknak – ugyan úgy, mint az előbb már hi-

20 Uo. a hátsó borító „fülszövege”.

21 A teljesség igénye nélkül: Balázs Sándor: A nemzetismeret szociológiája mint nemzeti ségismeret. *A Hét* 1979. 1. sz. 1., 9. p., 2. sz. 8. p., 5. sz. 11. p.; Banner Zoltán: Negyedszázad művészet. *Művelődés* 1969. 8. sz. 26–29. p.; Cseke Péter: Népi kultúránk tudományos műhelyei. *A Hét Évkönyve* 1978. 269–279. p.; Csetri Elek: Történetírásunk kérdéseiről. *Utunk Évkönyve*, 1972. 246–249. p.; Csire Gabriella: A romániai gyermek és ifjúsági irodalom 40 éve. *Művelődés* 1984. 7. sz. 35–41. p.; Dankanits Ádám: Ismeretterjesztő közfírásunk forrásvidékén. *Korunk Évkönyve* 1974. 129–137. p.; Demény Lajos: Nemzetiségtörténeti kutatás Romániában. i. m.; Egyed Ákos: Művelődéstörténet-írásunk útjai. *Korunk* 1978. 3. sz. 196–204. p.; Uő: Történetkutatás és történelmi tudat. *Korunk* 1980. 7–8. sz. 484–489. p.; Faragó József: A magyar folklór gyűjtése Moldvában. *Művelődés* 1979. 11. sz. 29–31. p.; Faragó József: A székely folklórgyűjtés vázlata. *Korunk Évkönyve* 1977. 31–38. p.; Ferenczi Géza – Ferenczi István: Erdélyi középkori történet-kutatás és régészet. *Korunk* 1970. 4. sz. 500–504. p.; Gálffy Mózes: A kolozsvári nyelvészeti iskola tevékenységéről. *Korunk* 1978. 10. sz. 789–798. p.; Gáll Ernő: Az „erdélyi lélek” – mítosz és valóság. *Utunk* 1972. 30. sz. 4–5. p.; 31. sz. 1–3. p.; Uő: Társadalomtudományi hagyományaink és az önismeret. *Korunk* 1969. 7. sz. 1001–1009. p.; Hajós József: Filozófia könyvtermésünk másfél évtizedéről. *Korunk* 1959. 7–8. sz. 1093–1098. p.; Imreh István: Öngagatás és céhes élet. *Korunk* 1983. 5. sz. 374–377. p. (Az áthallásos irodalom egyik gyöngyszeme.); Imreh István: Tizenöt év történetírás a Studia mérlegén. *Korunk* 1963. 8. sz. 1011–1017. p.; Jagamas János: Néppenék kutatásának története. *Korunk Évkönyve* 1973. 203–218. p.; Jakó Zsigmond: A hazai magyar történetírók szerepe. i. m.; Jancsó Elemér: A kolozsvári magyar színház múltját illető színháztörténeti kutatások. *NyIrK* 1968. 1. sz. 5–14 p.; Uő: A romániai magyar irodalomra vonatkozó kutatások. *NyIrK*, 1968. 2. sz. 223–231. p.; Jordáky Lajos: A romániai magyar nyelvű sajtó 1971-ben. *Korunk* 1971. 3. sz. 351–358. p.; Kós Károly: Eredmények és feladatok a székelység néprajzkutatásában. *Művelődés* 1969. 6. sz. 48–51. p.; László Ferenc: A romániai magyar zene. *A Hét Évkönyve* 1978. 256–260. p.; Márton Gyula: A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. *Korunk Évkönyve* 1973. 173–193. p.; Miko Imre: Magyar nemzetiségi történetírás Romániában. *Korunk* 1976. 9. sz. 643–645. p.; Nagy Jenő: Néprajzi és nyelvészeti kutatások a moldvai csángóság körében. *Művelődés* 1980. 6. sz. 27–30. p.; Szabó T. Attila: Természettudományos szakirodalom folyóiratainkban. *Korunk Évkönyve* 1974. 203–215. p.; Szekernyés János: Romániai magyar családi képeslapok. *Korunk Évkönyve* 1974. 283–291. p.; A recenziest nem a hivalkodó önszeretet, hanem az a praktikus szándék vezérelte a fenti összeállítás elkészítésében, hogy egy-egy remélt szövegolvassó szemináriumon legyen hol „dokumentálódni” a hallgatónak.

vatkozott erdélyi összefoglalóknak – annyiban más a kiindulópontja a KPI mostani összefoglalójához képest, hogy azok az intézményesítés előkészítéseként, háttérbiztosításként készültek, míg az ismertetendő kötet évtizedes intézményépítési és működtetési folyamat részeként született meg. Ezt a folyamatot ragadta meg az intézményi bemutatás szintjén 2000-ben Pozsony Ferenc egy rövid összefoglalásban.²²

Egy lehetséges csoportosítás

A *Tizenkét év szerkesztői* – Tanczos Vilmos és Tökés Gyöngyvér²³ – a közölt 17 tanulmányt Bölcsészettudomány, Társadalom- és történettudomány részre osztották. A tanulmányok egységes szerkesztési szempontok alapján készültek. A három fő, tanulmányonként különböző arányban szereplő tartalmi elem: a) az intézményi (kutatásszervezési, oktatási, publikációs), b) a részterületenkénti vagy egyes pályák szerinti áttekintések és c) az általános problémák, viták, teendők, tervek ismertetése. Valamennyi tanulmányt bősséges, a leírásban egységesített, átfogó bibliográfia követi.

Az összefoglalókat *terjedelmük, illetve tartalmuk* szempontjából négy csoportba lehet sorolni. A besorolást, a kötet tanulmányait összevetve, az adott terület hagyományai, kutatói létszáma, publikációs megjelenítettsége adja. Tehát nem minősítésről van szó. Az *első csoportba* a legerőteljesebb²⁴ tanulmányokat sorolom: Egyed Emeséét az *irodalomtudományi* és Keszeg Vilmosét a *néprajzi* kutatásokról. Összterjedelmük és bibliográfiájuk is közel azonos. Ezen nincs mit csodálkozni, hisz a nemzeti kultúra megjelenítésének és termelésének két központi területéről van szó. Ugyanide tartozik a másik erős erdélyi hagyományokkal (a nemzeti piacon – Budapesten – is számon tartott tudományos iskolával) rendelkező terület, a *nyelvészet*, amit Péntek János tekintett át. Ebbe a csoportba sorolom egy teljesen új tudományterület²⁵ a *politikatudomány* összefoglaló tanulmányát is, amelyet a kötet legjobb dolgozatának tar-

22 Magyar tudományos műhelyek Erdélyben. *Info-Társadalomtudomány* 51. sz. 2000. 31–42. p.

23 A Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézetének vezetői.

24 Itt a recenzens minősítésén túl a bibliográfia megjelenítettség nagyságáról is szó van. Ezekhez a jól szerkesztett tanulmányokhoz 13–23 oldalas bibliográfiák csatolhatók.

25 Nagy késztetetése van a magamfajta folyamatokat kereső embernek, hogy az erdélyi magyar kisebbségi közírást clózménynek tekintse (Paál Árpádtól, Ligeti Ernő és Krenner Miklóson át Bakk Miklósig). Csakhogy az nem tudományos alapelvek szerint működött, így inkább értelmezni kell, művelését elválasztva az elemzéstől.

tok.²⁶ A komoly termés mögött egyrészt a közéleti megnyilvánulásokkal való bibliográfiai keveredésről, a politikai közösség megeremtéséről és az RMDSZ körüli háttérmunkákról, másrészt az ezekre adott válaszokról, illetve harmadrészt egyes „életművek” integrálásáról is szó van. Jellemzi a szakterület „erejét”, hogy többen közösen végezték el a feladatot: Bakk Miklós, Bodó Barna, Kántor Zoltán, Lőrincz D. József, Salat Levente, Szász Zoltán Alpár – lényegében a BBTE magyar politológia tanszéke. (Hasonlóra csak a filozófusok vállalkoztak). Ebben a tanulmányban találkoztam a legszélesebb körű elméleti áttekintéssel és a szakmai viták bemutatásának igényével. Mindközben ez az a terület, ahol az intézményesülés és a kutatási programok messze elmaradnak az ugyanebbe a csoportba sorolt más tudományterületeken tapasztaltaktól. Bár bibliográfiáját tekintve szerényebb az előbbiektől a *filozófia* kutatások összefoglalója – Demeter M. Attila, Tonk Márton, Veress Károly munkája –, azonban a régi hagyományok (Böhm Károly, Bartók György, Tavasz Sándor, Bretter György²⁷) ellenére ők maguk is megfogalmazzák a nyolcvanas évek generációs hiányát, amelyből ebben az évtizedben képzésük megújításával és publikációs programokkal próbálkoztak kilépni.

A *második csoportba* azok a „testesebb” dolgozatok kerülhetnek, amelyek szerényebb bibliográfiát vonultatnak fel, de meghatározó társadalomtudományi területekről szólnak. A szociológia – ha a szerkesztők a tekintély elve helyett csoportos munkára adnak lehetőséget – talán a „leginkább foglalkoztatott” kutatási terület. Szinte a semmiből történő megerősödését, a politológiához hasonlóan, az első csoportba sorolhattuk volna be. „Később születni nem előny, hanem kegyelmi állapot” – idézem, mielőtt leírnám az általam nagyra becsült Roth Endre nevét, akinek összefoglalója fele részben az 1989 előtti publikációkkal foglalkozik és a BBTE Szociológiai Tanszékén folyt tucatszámú kutatási programról, köztük több nemzetközileg is számottevő összehasonlító munkáról (Kárpát-projekt, Szelényi Iván szegénység és underclass vizsgálata) szó sem esik. Csak bízhatunk abban, hogy Magyarai Tivadar példaértékű lektori bírálata/tanszéki összefoglalója megjelenik a tervezett III. kötetben. A hosszú történeti bevezető mellett a bibliográfia 3 oldalnyi terjedelme is

²⁶ Ezt a 10 oldalas lektori bírálatomtól (amelyet időhiányra hivatkozva nem vettek figyelembe) függetlenül állítom.

²⁷ Feltűnő, hogy Bretter, illetve iskolája kimaradt a hagyomány-kánonból, miközben ezen előzmény nélkül nem értelmezhető a Limes kör (Molnár Gusztáv és Cs. Gyimesi Éva fejlődéspályája). Talán egyszer egy eszmetörténeti munka körbejárja, hogy milyen érvelések nyomán maradt el a *Kellék* Bretter György emlékszámá. De ez már mikrofilológia vagy a ballada transylvanica/az erdélyi pletyka világa.

elégtelen. (Ismerve a BBTE központi könyvtárában Meister Róbert által épülő bibliográfiai adatbázist a romániai magyar társadalomtudományi irodalomról, az 1989–2001 közt publikált közel tízezer tétel több mint egyötöde sorolható a szociológia tárgykörébe. Hasonló a részesedési arány a KPI kutatói programjai esetében is.) Más a helyzet Csetri Elek *történeti összefoglalójával*. Ő alapvetően a doktori fokozattal rendelkezők statisztikájából indul ki, ami pl. Báthory Lajos esetében felveti, hogy hova is vallja magát valaki, vagy az „ismeretlen munkaterületen” (289. p.) dolgozó kutató kategóriáját is megteremti. Az egzsaktság akarást talán a tudományos publikációk szerzőinek életkorára és kutatási területére vonatkozó (Pál-Antal Sándor által készített) összefoglalásra célszerűbb lett volna alapozni. A kép akkor sem volna rózsásabb, ha másokat bíznak meg az összefoglalás elkészítésével,²⁸ de akkor legalább a megfogalmazásban nem lenne teletűzdelve általánosságokkal. (Az erre a tanulmányra vonatkozó 6 oldalas külön bírálatomat elküldtem a kötet szerkesztőinek.) Ugyanebbe a csoportba tartozik a *közgazdaságtan* Kerekes Jenő és a *neveléstudomány* Fodor László összefoglalásában. Ezek tisztos munkák, egy-egy újjászerveződő kutatási terület útkeresését mutatják be. Ha a tudományterületek teljesítményét nem is, de az összefoglalók szakszerűségét össze lehet hasonlítani. Ebben a csoportban a legjobbnak Juhász Tamás áttekintését tartom az *erdélyi protestáns teológiai irodalomról*. Bár a szakirányok szerinti áttekintés állt a dolgozat középpontjában, az összegzésben megfogalmazott tömör tézisek utalnak az eszmei folyamatokra is. S a pragmatizmus-bírálatallal a kötetben oly ritka kritikai álláspontot is megfogalmazott (262. p.).

A kiadvány összefoglalóinak *harmadik csoportjába* az *erdélyi zenetudomány* áttekintését Angi Istvántól és néhány jól megírt részterületet sorolok. Angi nagy erudícióval és elméleti háttérrel beszél olyasmiről, amiért ma is küzdelem folyik: a külön zenei anyanyelv elismertetése és ennek intézményes művelése. Egyéni (idősebb alkotói) pályákat ismertet és a bibliográfia is inkább a múlttól szól. A megadott 60 tételből 38 1989 előtti publikáció. Talán reménytelibb a helyzet a *színházstudomány* terén. A kilencvenes évek elejére színház-történetre szűkült témakörrel őszinte szembenézéssel írt Kötő József. Egy-két *Korunk* tematikus szám és egy konferencia-kötet, a készülő tankönyvek/jegyzetek és az elinduló drámakutatás az utóbbi évtized termése – sommásan. Mindezt úgy oldja fel a szerző, hogy nyolcvan év távlatában foglalta

28 2001 nyarán Tusnádfürdőn a romániai magyar történetírás helyzetéről V. Kovács András, Pál-Antal Sándor és Nagy Mihály Zoltán kitűnő összefoglalást adtak. Kizártnak tartom, hogy erről a kötet szerkesztőinek ne lett volna tudásuk.

össze a kérdést. Sokkal inkább felszálló ágként mutatja be a *filmkutatást* Margit-házi Beáta a kötet legstrukturáltabb összeállításában. Inkább a *Tizenkét év* történeti összefoglalójának hiányosságára, mintsem széleskörű kutatási programokra utal Sípos Gábor összefoglalója a *református egyháztörténet-írásról*. Irigylésre méltó a szakszerű összefoglalásban a szerző kedvesen korrekt kritikai hangvétele. Szintén jó olvasni Kovács András *művészettörténeti* összefoglalóját. Hiányérzetem volt azonban a XX. századi erdélyi magyar művészetkritika (pl. az Erdélyi Művészet és a Banner-kötet értékelése), a közélet bemutatása és az örökségvédelem (az épített örökségen túli) bővebb ismertetése terén. Kovács saját tanítványaival – benyomásom szerint – szűkmarkúan bánik, pedig hallva őket különböző konferenciákon, egy komoly tudástermelő csoport van készülöben. (Ugyanez a pozícionáltsághoz bizonyítanul viszonyuló visszafogottság tapasztalható a politológia tanszéki anyagban: a műhelyek között saját magukról nem beszéltek, miközben központjai a kutatási területnek. Nem beszélve arról, hogy kulcsmunkákról, mint Salat Levente etnopolitika kötetéről, illetve Lőrincz D. Józsefnek az átmeneti társadalom értékrendjét vizsgáló doktori dolgozatáról²⁹ sem esett külön szó.)

A kötet összefoglalóinak *negyedik csoportjába* két olyan anyagot sorolok, amelyek nem illeszkednek a kötetbe. Az egyik Marton József korrekt írása, a *Gyulafehérvári Római Katolikus Teológia helyzetének alakulása 1990 után*. Ez nem kutatástörténet, hanem intézménytörténet. Itt a szerző abszolút tisztességesen járt el, hisz megírta az intézményi háttér kialakulásának történetét. Nem tudom megmondani, hogy mi a szerkesztői hiba: nem közölni ebben a témában semmit vagy szembenézni a valósággal. Mezei Elemér írása kapcsán azonban valaki valamit félreértett. A *Demográfiai kutatások Erdély népességének alakulásáról a XIX-XX. századi népszámlálások tükrében* c. tanulmány két statisztikai adatközlő sorozatot ismertet a BBTE Szociológia Tanszékén Rotariu professzor vezetésével megjelentetett köteteket és Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850/1869–1992*. I-IV. köt. alapján. Ez még nem kutatástörténet. Pedig épp az előbbi vállalkozás párját ritkítja a magyar–román tudományos együttműködés történetében, hiszen Traian Rotariu professzor Varga E. Árpádot kérte fel az 1910-es kötet utószavának megírására. Kényes, agyonpolitizált témában hasonló kezdeményezésről nincs tudomásom. A másik munkát is roppant fontosnak tartom – ráadásul sorozatszerkesztője is vagyok –, de ha a kötet szerkesztőinek alapelve az, hogy „a jelenkori Erdély-

²⁹ Másol pl. a zenetudomány esetében a doktori dolgozatok is bekerültek a bibliográfiába.

ben alkotó magyar kutatók” (7. p.) eredményeit veszi számba, akkor miért tettek ez esetben kivételt? (S például Molnár Gusztávval, aki román állampolgár is, ideje java részét otthon tölti és van némi szerepe az erdélyi politikatudományi vitákban, miért nem?) De ennél is nagyobb baj, hogy ha már erről a területről is szerettek volna összefoglalást, miért nincs szó Albert Ferenc, Dézsi József, László József, Madaras Lázár, Vécsei Károly, Veress Valér munkásságáról és pl. a WEB-ben megjelent publikációkról? A júniusi konferencia történeti szekciójában Vincze Gábor fel is vetette ezt a problémát, de ha nem csala emlékezetem, Mezei azzal utasította el, hogy ő nem ért hozzá csak felkérték erre a dologra.

A leltárról

Az ilyen jellegű összefoglalók könnyen elcsúszhatnak az annotált bibliográfia irányába, viszont a megjelent publikációk számbavétele önmagában még nem összegzés. Először a számbavételt tekintem át, majd az intézményesültregről szóló beszámolókat, végezetül a megfogalmazott teendőket elemzem.

Ha a tudományterületeket vesszük számba, akkor azt látjuk, hogy a már hiányolt részletesebb örökségvédelemi (anyagi kultúra) területen és a több helyen megjelenő esztétikán túl négy tudományág hiányzik: a jogtudomány, a pszichológia, a régészet és az antropológia. Az előbbi kettő nem állhat azon a szinten és intézményesítettségen, hogy érdemes lett volna róluk beszámolót írni. (Bár jó lett volna ezt valamiképp belefoglalni a szerkesztői előszóba.) A régészet hiánya a júniusi konferencián is felmerült, ahol Bajusz István élőszóban összefoglalta a legfontosabb egyéni kutatási eredményeket,³⁰ mert külön magyar intézményesítettségükről nem beszélhetünk. (Ennek valószínűleg az is oka, hogy döntően a honfoglalás kora előtti kutatásokról és nem magyar nyelvű, illetve nemzetközi publikációkról van szó.) Az antropológia azért kényes kérdés, mert ennek művelése a kilencvenes években Erdélyben előrébb tartott mint Magyarországon. Másrészt ennek központja a többi kutatási területtel szemben Kolozsváron kívül, Csíkszeredában alakult ki a KAM³¹ keretében. Ez felveti azt a további kérdést is, hogy ennek a húsz éves múltra visszatekintő műhelynek, amely szinte egyedülként tudta magára vonni a szélesebb magyarországi társadalomtudományi közvélemény figyelt-

30 Reméljük a készülő III. kötetben ez is olvasható lesz.

31 Kulturális Antropológiai Munkacsoport, Biró A. Zoltán, Bodó Julia, Gagy József, Oláh Sándor, Turós Endre.

mét a kilencvenes évek első felében, mi a helye (pozíciója) az intézményesülő erdélyi magyar tudományosságban? A KAM tevékenységét Keszeg a néprajzi kutatásoknál (125–126. p.), Roth a szociológia intézményi háttérénel (356. p.) említi, de érdemi tárgyalására paradox módon a politikatudomány-nál került sor (406–406. p.). Ez is megérthető, hiszen a KAM épp a politikailag („fent”) konstruált közösséggel szemben a magyar társadalom („lent”) konstrukcióját képviselte. Az intézményelemzésen túl az erdélyi magyar társadalomtudományi gondolkodás antropologizálódását is nyomon lehetett volna követni, ami a nemzetközi trendekhez való viszonyítást is lehetővé tenné. Ezt az életműveken keresztül is tapasztalható társadalomtörténeti, antropológiai eltolódást a néprajzkutatásban, politológiában, a történeti kutatásokban és természetesen a szociológiában is lehet érzékelni (pl. Fosztó László, Lőrincz D. József, Könczei Csilla, Magyar Vincze Enikő, Pál Judit, Pozsony Ferenc, Szilágyi N. Sándor, Tanczos Vilmos publikációiban).

Egy másik leltározási mód a *bibliográfiák*on keresztül lehetséges. A bibliográfiák döntően alfabetikus rendben hozzák a publikációkat. Ez alól kivétel Egyed Emese irodalomtudományi, Kötő József színháztudományi, Juhász Tamás protestáns teológiai és Sipos Gábor református egyháztörténeti összeállításai, amelyek szakosított irodalomjegyzéket adtak. Roth és Csetri csak önálló kiadványokat adott meg,³² a többi bibliográfia a periodikákban megjelent publikációkat is felvette. Ezek a bibliográfiák túlbecsülhetetlen jelentőségűek az önismeret, az oktatás és a tudományos tájékozódás szempontjából. Bár a magyarországi Erdély-kutatások nem képezik részét a beszámolóknak, a bibliográfiák egy részébe mint szakirodalom bekerült ez is.

Ha nem a tudás megjelenítése, hanem pusztán a tudástermelés felől nézzük a bibliográfiákat, azt is látnunk kell, hogy a népszerű ismertető irodalom és a tudományos publikációk itt együtt jelentek meg. (A politikatudományi összefoglalóban ez a tudományosság és esszé határvonalának meghúzásában jelentkezett.³³) Nem tudom, hogy mennyiben lehet érvényes megállapítást tenni, de az a gyanúm, valamelyest ismerve az erdélyi magyar politológiai, szociológiai és a történeti publikációkat, hogy a kötet bibliográfiája szépíti

32 Az utóbbi önmaga és Egyed Ákos esetében tanulmányt is felvett a bibliográfiába.

33 397. p.

a helyzetet,³⁴ ugyanis nagyon kevés a monográfia. Még kevesebb a magyarországi vezető kiadóknál (pl. Osiris³⁵) is megjelenő munka, angol nyelvű közlésekről pedig alig-alig beszélhetünk.³⁶

Mindez felveti azt a kérdést, hogy a romániai magyar tudományos orgánusok milyen kritériumok szerint fogadnak el publikációkat. Mely kiadványoknak van lektora avagy szakmai vitája? Van-e olyan erdélyi kulturális/tudományos folyóirat, ahol a közleményeket lektorálásra külső szakértőknek is kiadják, illetve az olvasószerkesztői munkán túl is gondozzák az anyagokat? Vagy a szerkesztőségeken belül minden téma korrekt módon lektorálható? De ne menjünk ilyen messzire, vegyük szemügyre e kötet lektorálását. A belső címlap szerint 4 összefoglaló kivételével valamennyinek volt lektora.³⁷ Tölem két anyagról kértek véleményt, egyiknek sem volt különösebb foganatja. Magyarai Tivadar bírálatát ismerem, de annak sem látom következményét

34 Ebben az évben készült el Bándi Melissa és Hunyadi Attila, valamint jómagam közreműködésével *A romániai magyar kisebbségre és Erdély történetére vonatkozó magyar nyelvű munkák bibliográfiája 1990–2000*. A több mint 1800 tétel kétharmada rövid közlemény, cikk, ismeretterjesztő írás. Ha jobban megnézzük a maradék harmad könyvanyag is inkább Magyarországon készült, s ha még jobban leszűkítjük a kört, szembe tűnik a helytörténeti munkák túlsúlya. Végül alig marad két tucat erdélyi tanulmánykötet, benne tíznél kevesebb monográfiával.

35 Csak Szilágyi N. Sándor egy régebbi Kriterionnál megjelent munkájának és Keszeg Vilmos Aranyosszék-i kötetéről van tudomásom. Ennek háttérben két jelenség áll. Egyrészt az, hogy amikor a kilencvenes években kialakultak a kiadói szerzői körök, oda a határon túli tudományosság nem tudott belépni. A másik pedig az a kegyetlen elv, amit több kiadó is hangsúlyoz, hogy aki 35 éves koráig nem tanulja meg, miként kell nyomdakész kéziratot kiadni a kezéből, azzal nincs mit kezdeni. Ezt azonban valahol meg kellene tanulni. De ha az erdélyi kiadók és intézetek nem tudnak szerkesztőket eltartani (pl. a kis éves kiadványszám miatt, a folyóiratok működési költség hiányából adódóan), akkor ezt hol és kitől lehet megtanulni?

36 E vonatkozásban a tudományterületeket három csoportba lehet osztani. Vannak a teljesen nemzeti kultúrához és nyelvhez kötődő tudományok (irodalom, nyelvészet, történelem, néprajz), míg mások teljesen nemzetközi normák szerint működhetnek (a természettudományok) és léteznek olyan nemzetközi társadalomtudományok, amelyek a saját társadalmukról nemzetközi diskurzusokban adhatnak érvényes elemzéseket (szociológia, politológia, antropológia). Ez utóbbival magyarázható, hogy a legtöbb nem magyar nyelvű publikációval a humán tudományok közül épp az ezen körbe tartozó kutatásokkal foglalkozók rendelkeznek: Biró A. Zoltán Horváth István, Lőrincz D. József, Magyarai Vincze Enikő, Salat Levente, Péter László. Ráadásul ugyanez igaz a román nyelvű publikációk vonatkozásában is. (A júniusi konferencián nem történt áttörés a nyilvános hozzászólásokban, de a folyósói beszélgetésekből sokat lehetett tanulni. Pl. e jegyzet mondandója is a Bakk Miklóssal folytatott beszélgetésekből alakult ki.)

37 Ezek közül Mezei Elemér anyaga egyedül problematikus, hiszen Kerekes Jenő, Marton József, Sípos Gábor tárgyilagos beszámolót készített.

a szociológia eredményeinek összefoglalójában. A lektori véleményre csak Egyed Emese és Angi István utalt.³⁸ Az előszóból nem derül ki, hogy kik azok, akik az eltérő paradigma miatt, az idő hiányában vagy részben vették figyelembe a kritikát.³⁹ Az előszóban a szerkesztők okosan elmagyarázzák bizonyítványukat: a szerzők maguk dönthettek arról, hogy mit vesznek figyelembe, illetve, mint tudjuk, a lektori vélemények is publikálásra kerülnek a harmadik kötetben. Nincs ezzel semmi gond. De miért szerepel pl. az én nevem a belső címlapon? A könyvkiadásban a lektorálás nem a véleményalkotás, a kritika szinonimája.

Az intézményesítettségről

Az adott tudományterület *öndefiníciójával* Egyed Emese, Margitházi Bea, Angi István, Roth Endre és a politikatudományi anyag szerzői foglalkoztak. A „definíciók egymás ellen való kijátszása helyett” (52. p.) Egyed a lehető legszélesebbre nyitotta az irodalom és az irodalomtudomány fogalomkörét. Hozzá hasonlóan Margitházi is szélesre nyitja a fogalmat (filmelmélet, filmes közélet, ez erdélyi film, illetve elmélete), de míg az előbbinél bevett területeket kell áttekinteni, az utóbbi esetében a filmes oktatás és intézmények hiányában a humán tudományok és különböző művészeti ágakból kell megteremteni a filmtérkép tájékoztatósi pontjait. Angi az erdélyi zenetudományt a tudományos rendszertanban helyezte el, Roth az erdélyi magyar szociológiát az alap kutatás/alkalmazott kutatások rendszerében a tartalmi szempontot: mi szól az erdélyi magyarság valamely közösségéről, helyzetéről. A politikatudományi beszámoló készítői a jelen adottságai között meghúzendó határokat a tekintélyes hagyományokkal rendelkező tudományterületeknél elfogadottnál szélesebben húzták meg, de ezt jól ellensúlyozták a műhelyek, egyéni teljesítmények, viták, problémák szerkezettel. Dilemmájuk az összes humán területre sokkal jellemzőbb, mint Magyarországon: „hol lehet megvonni a határt tudományosság és esszé, dokumentált rigurozítás és akaratérvényesítő állásfoglalás, illetve a közvélemény befolyásolását célzó politikai publicisztika között, a romániai magyar kisebbségtörténetnek abban a szakaszában, amelyben a jelen tanulmány készült.” (396. p.)

Az intézményesítettség mint feladat van, ahol a magyar nyelvű oktatás hiányaként jelenik meg (zenetudomány, filmelmélet), de legtöbb helyen az önálló

³⁸ 53. p.; 109. p.

³⁹ 9. p.

egyetemtől független kutatóintézeti háttér igényét vetették fel. Ezt fogalmazták meg a filozófiai, szociológiai és a politikatudományi összefoglalások szerzői. A háttérintézmény jelentősége Kerekes Jenő közgazdasági beszámolója alapján a legszembeötlőbb. A kolozsvári közkönyvtárak 1990 után megjelent, magyar nyelvű közgazdasági könyvállományát áttekintve kiderült, hogy ezekben összesen 76 ilyen kötet található, míg a Romániai Magyar Közgazdász Társaság könyvtárában 3615 tétel. (385. p.) Roth Endre és Angi István saját szakterületükön (szociológia, zenetudomány) önálló folyóirat megjelentetését tartja szükségesnek. A problémák feltárása, a kutatási irányok meghatározása érdekében Csetri Elek országos (történész) szakmai tanácskozást javasol. Ugyanez a belső szakmai kibeszélés (közélet?) hiány fogalmazódik meg a filozófia-beszámoló utolsó bekezdésében is. A szakemberek helyzetbe hozása érdekében Kötő József az egyes színháztudományi ágazatok tudatos kiépítését javasolja. Ugyanezt konkrétan fogalmazta meg Kovács András a saját szakterülete számára: átfogó topográfiai feltáró munkák beindítását és egyházi múzeumok létrehozását javasolja. Életkori – és ebből adódóan szocializációs – adottság, hogy Roth Endre és Csetri Elek inkább a kell, legyen megfogalmazások körében él, míg mások konkrétan adják tudtunkra javaslatukat.

Az egyes tudományterületek között kisebbségben vannak azok, amelyek már az *intézményeken belüli programokra* koncentrálnak. Ilyen a nyelvészet Péntek János beszámolójában, Egyed Emese konkrét tematikai javaslata tükrözi ezt az irodalomtudományi kutatásokra vonatkozólag. De Keszeg Vilmos az, aki a kutató műhelyek éttekintésekor egy lényegi kérdésre is rávilágít: csak néhány működtet kutatási programot. Ezt azzal magyarázza, hogy a pályázati lehetőségek általában rövid távra szólnak. Ugyancsak itt jelenik meg, Csetri Elek és Roth András, illetve a politológusok írásaihoz hasonlóan, a szintézisek hiánya. Ez pedig összefügg az alkalmazott kutatások és alapkutatások problémájával. A beszámolókból úgy tűnik, hogy intézményes programok hiányában az alapkutatások inkább az idősebb nemzedék egyéni műhelyeiben folynak vagy onnan indultak el. Ebből a szempontból a nyelvészeti, a néprajzi, a középkori történeti források kiadása és – a sajnos itt eléggé be nem mutatott – szociológiai kutatások a legszisztematikusabbak.

Az egyes tudományterületek társadalmi szerepe és a kutatói pozíció több tanulmányban megjelenik. Péntek János a „térseget” konzervatívnak tekinti, ahol többre értékeli a tekintélyt, mint a szellemi képességet. „Ezen is folyamatosan változtatni kell a hagyomány(os érték) és a korszerű kreatív képesség egyensúlyának keresésével, a fiatal tehetségek bátorításával”. (34. p.) A kuta-

tók függő helyzetét az anyagi csábításokban (a megrendelő bizonyos kutatásokban elvárja a számára megfelelő végeredményt) és a politikai befolyásolásban látja. A szakmai elkötelezettséget és az aktuálpolitikai lekötöttséget elválasztja egymástól. Más formában, de ugyan ez a közösségi elvárás versus szakmai kívánalmak problémát vetették fel a filozófia beszámoló szerzői is. A kisebbségi helyzetből adódóan a kulturális elit elsősorban a hagyományápolást helyezi előtérbe, amely a „népcsoport identitástudatát erősíti. Ennél fogva a filozófia univerzalizmusa, a szabad szellemű filozófiában mindenkor érvényesülő kritikai reflexió és vitára való késztetés alkalmasint gyanakvást keltet, elsősorban a kulturális elit köreiben, hiszen az érvényes meggyőződés szerint akkor vagyunk egységesek, ha – a politikai, társadalmi, kulturális stb. – kérdésekről egyet gondolunk. Ekkor vagyunk képesek ugyanis egységesen fellépni. Mindez érthető módon, egyfajta zavarodottságot és csalódottságot eredményezhet a filozófiával foglalkozók körében.” (321. p.) Kötő József a szakmai és a társadalmi elvárások konfliktusát a színházi viták kapcsán az előbbiekhöz hasonló módon patikamérlegen próbálja kiegyensúlyozni. „A sajátosság méltóságához” közel álló közösségközpontú szellemiséggel a szabadságközpontú orientációt állították szembe a „radikálisan újat hozók”. Az utóbbiak a szubjektum, a személyiség, az erkölcs autonómiáját képviselték. A két alternatíva között tapogatózó színházi mozgalom közel fél évtizeden át szemléleti zavarokkal küszködött... Ez a magatartásforma pedig funkcionális zavarokat okozott a színház és a közönség kapcsolatában. A paradoxon feloldását csak egy szintézisre törő szemlélet hozhatja el.” (179. p.) Vajon Kötő József ne tudná, hogy itt a romániai magyar befogadói kultúra korszerűségéről van szó? E kérdésben a szerzők visszafogottak, hiszen Péntek János oktatási kérdésekben és a kutatás-értelmezés dolgában is másutt élesebben fogalmazott,⁴⁰ a filozófusok „nemzeti” filozófia vitája is karakteresebb volt, nem beszélve a kötet egyik szerkesztőjének, Tanczos Vilmosnak a tudományos kutatás átpolitizálásáról szóló, másutt megjelent alapvető írásáról.⁴¹

Prizmatükör

A recenzens eddig szétszedett és újra összerakott egy olvasmányélményt. A következőkben azzal próbálkozom, hogy néhány a kötetben szerep-

⁴⁰ A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 2001. 1. sz.

⁴¹ Szappon a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás* 2001. 1. sz.

lő, elsősorban a politológia összefoglaló szemléleti felvetéseiben megbúvó szempontot tovább gondoljon – kiiktatva a „pesti gőzhenger”⁴² boldogtalan bölcsködését – a kötet és a felmerült problémák elhelyezése érdekében.

A kötet szerzői jól megoldották az erdélyi tudományosság problémát azzal, hogy elfogadták azt a szerkesztői álláspontot, amely szerint az Erdélyben alkotó kutatók tevékenységét tekintik feldolgozandónak. Ezt több-kevesebb rugalmassággal alkalmazták. Volt, ahol még az összefoglaló szerzői között is talá-lunk jelenleg Magyarországon élő kutatót (Kántor Zoltán – politikatudomány). Több esetben épp a nyitást és az együttműködést tekintették az egyik legfontosabb változásnak 1989 után (nyelvészet, irodalomtudomány). Hív-hatjuk pl. posztmagyarnak azt a helyzetet, amikor ugyanaz a személy (Szász László) egyik helyen mint kifejezetten nem erdélyi⁴³ szerepel (ha jól tudom eredetileg marosvásárhelyi, az egyetem elvégzése után vándorolt ki, és egy ha-sonló, de csíkszeredai sorstársával említetik, 80. p.), míg másutt úgy merül fel a neve, mint az egyike azoknak, akikre az erdélyi drámatörténeti kutatáso-ka-t lehet alapozni. (181. p.) Még érdekesebb lesz a helyzet, ha az illető történe-tesen visszakerül Kolozsvárra lektornak, arra a tanszékre, ahol őt nem erdélyi-ként tartják számon. Tartalmi problémát vetnek fel azok a kutatások, amelyek-ben mint közreműködők vesznek részt az erdélyi kutatók pl. a Kontra Miklós vezet-te élőnyelvi kutatások, vagy a szociológia tanszék empirikus adatfelvéte-lei, a KAM összehasonlító-projektek. Nem féloldalas, ha bizonyos kutatások-nak csak egy részéről van tudásunk? Historiográfiai szempontból biztos va-gyok abban, hogy az évtized legfontosabb történeti munkái között fog szere-pelni: az Erdélyi okmánytár, amelyet az Akadémiai Kiadó ad ki, bár a szerző-je, Jakó Zsigmond Erdélyben él; Pál Judit várostörténeti monográfiája, amely eddig csak románul jelent meg; K. Lengyel Zsolt transzilvanizmus monográ-fiája is csak németül jelent meg; Vincze Gábor fontos könyve a romániai ma-gyar '50-es évekről Erdélyben jelent meg, de a szerző magyarországi. Ho-málybogozó évődésem csak arra szolgál, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy milyen keretek között is működik az erdélyi magyar tudományosság? Része-e valaminek? Románián belül működik, döntően egy állami egyetem katedráit elfoglaló emberek művelik, de a működtetésének finanszírozása döntően Magyarországról történik. A romániaiságról szinte szó sem esik a kötet-

42 Szlovákiában hallott kifejezés az okoskodó, „mi jobban tudjuk” magyarországi „szakér-tőkre”.

43 Budapesten, tapasztalataim szerint attól, hogy valaki magyar állampolgársággal rendel-ke-zik, erdélyinek tekintik. A változást általában az „áttelepült” kifejezéssel érzékeltetik.

ben, s ez az utóbbi tíz évnek a nemzetiesítéssel járó korjelensége. De azt senki nem gondolhatja komolyan, hogy a romániaiság mint jogi, politikai, habituális szerkezetiség ne lenne hatással a tudomány szervezésre. Ha nem viszonyítunk, akkor formálisan minden rendben van. Ha felteszünk néhány kérdést: Hogyan működik a kreditrendszer az egyetemen, ha nincs szabad tanárválasztás? Hogyan működik a magiszteri képzés, ha az órákat tömbösítve, vagy hétvégén, vagy sehogy sem tartják meg? Hogyan lehet elvárni egyesületi alapon és szabályzatok szerint működő intézményektől, akadémiai programokat, úgy, hogy nincs működési költségük, csak a bérmunkák, pályázatok, alkuk biztosítanak forrásokat? Hogyan lehet a tudományos munka feltételeit megteremteni, ha nincsenek feltölthető kutatói állások? Hogyan lehet a tudományos munka feltételeit megteremteni, ha nincs megfelelő könyvtár és kiterjedt nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés?

Az összehasonlítás a szembenézéshez azért is elengedhetetlen, hogy kiderüljön a(z össz)magyar tudományosságon belül milyen is a helye az erdélyi magyar humán kutatásoknak. Az ismertetett kötetnek ez nem volt a feladata, de a júniusi konferencia előadásait figyelve, ez az igény a humán kutatások felől meg sem fogalmazódott. Ahogyan az sem merült fel, hogy a tudományt is sújtó társadalmi problémák mennyiben etnikai jellegűek, illetve mennyiben országos vonatkozásúak. A *nemzetközi összehasonlítás* hiánya, a júniusi konferencián a humán kutatásokat és a természettudományos beszámolókat hallgatva, még nyilvánvalóbbá vált. Hiszen az utóbbi körhöz tartozó (általában a bölcsész előadóknál rendezettebb és követhetőbb előadásokat tartó) kutatók alapvetően nemzetközi mércéket állítottak fel. A negyedik viszonyítási alap a *Kolozsvár és a vidék viszonya* lehet. Meg merem kockáztatni, hogy a magyar humán tudományos élet Kolozsvár központúsága ma nagyobb, mint a kilencvenes években volt. Vajon mit csinál a kibocsátott nagy létszámú évfolyamok vidéken elhelyezkedő része? Kik inspirálják őket? Ki veszi át Aradi József, Cs. Gyimesi Éva, Gáll Ernő, Péntek János, Rostás Zoltán és mások szerepét? Itt nem pusztán vonatkoztatási személyiségekről van szó, hanem a tudományos közélet hajszálszerű közvetítéséről, arról, hogy az egyes kutatók érzékelhessék ennek jelenlétét.⁴⁴ Vagy az új helyzetek más viszonylatokat termelnek ki?

⁴⁴ A kisebbségi közösségértelmezés szempontjából ez legalább annyira fontos, mint a tudományos teljesítmények leltára. Hiszen itt már arról van szó, hogy az adott társadalmi csoportnak (az erdélyi magyar társadalomnak) van-e saját intézményesített tudástermelése és ez milyen hatékonysággal működik.

A BBTE egyes tanszékei mellett az utóbbi tizenkét évben kialakult egy olyan *háttér intézményrendszer*, amelyet kívülről nemzetiesítő konstrukcióként kutatóintézeti háttérnek lehetne nevezni.⁴⁵ Azonban ezeknek az intézményeknek a hosszú távú működési költsége – a KPI-t kivéve, amely inkább forráselosztó, mintsem kutatásszervező intézmény – nincs biztosítva. Egyesületi formák között működnek. Ha egyáltalán van, akkor a szervezeti és működési szabályzatuk is ehhez alkalmazkodik. Fizetett alkalmazottaikat a pályázati pénzekből tartják el minimális fizetéssel. Így nagyon nehéz elérni, hogy a munkaköri leírásokban az intézeti munka és az egyéni kutatómunka programszerűen, hosszabb távra épüljön fel. A működési költségek hiánya azzal jár, hogy bizonyos kutatók (a vezetők) alapvetően a menedzseléssel foglalkoznak. Ezeknél az embereknél gyakori a terepvesztés, amely tudományos pályájuknak is gellert adhat. Az újabb és újabb pályázatok, a *fennmaradásért való folyamatos küzdelem következményei*: 1. A kutatási témákat a globális vagy a nemzeti (Budapest) piacról kapják. Így a saját, helyi kutatási kérdések, a saját társadalom problémái csak ezekbe becsatolva vizsgálhatók. Eltolódik a saját modellek kidolgozása. 2. Nem tud végbemenni a kellő szakosodás. Egy-egy kutató több dologgal is kénytelen foglalkozni, így lemarad a magyarországi specialistáktól és ez elvezethet az „erdélyi szakértőnk” alárendelt pozíciójáig. 3. Az újabb és újabb munkamegrendelések nem teszik lehetővé a hiányzó alapkutatások elvégzését és a Magyarországhoz képest a hetvenes-nyolcvanas években kialakult módszertani és elméleti lemaradás pótlását. Ezekben a területek a leggyengébbek a képzési programokban is és ez az egyik oka a szakmai kritika hiányának. 4. A pályázati alapú működtetés nem teszi lehetővé hosszú távon főállású kutatók alkalmazását. 5. A fiatal kutatók előtt a tudósideál a menedzser lesz. A tudományos siker fokmérője nem a megoldott problémák, hanem a megszerzett pályázati támogatások függvénye lesz.⁴⁶

Erdélyi szempontból egyszerű a megoldás: biztosítani kell a műhelyek számára hosszabb távon a működési költségeket. Magyarországról nézve – azon túl, hogy semmilyen politikai szereplőnek nem fűződik különösebb érdeke ahhoz, hogy a kisebbségi társadalomban újabb, független (ellenőrizhetetlen) véleményalkotó központok intézményesüljenek – a meglévő kutató-

45 MTA KI – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet; Szabédi Ház; Láthatatlan Kollégium; Kriza János Néprajzi Társaság; Pro Philosophia Alapítvány; KOMATE; Politeia; Entz Géza Intézet; Max Weber Kollégium; CCRIT; Erdélyi Magyar Közgazdász Társaság; Jakabffy Elemér Alapítvány; Sapientia – Kutatói Programok Intézete; Erdélyi Múzeum Egyesület;

46 Erre a problémára a júniusi konferencián Lőrincz D. József hívta fel a figyelmemet egy folyosói magánbeszélgetés keretében.

helyek teljesítményeit lehet (és kell) számon kérni. Ha egy „laza” akkreditálási követelményrendszerrel megvizsgálánk a jelenlegi műhelyeket – pl. a következő szempontokból: van-e legalább két PhD fokozattal rendelkező főállású munkatársa; az utóbbi három évben kiadtak-e évente két tudományos munkát (nem számítva a konferencia köteteket); van-e az intézménynek szervezeti és működési szabályzata, egyéni munkaköri leírásokkal, szemlélyekre bontott rendszeres éves intézeti kutatási programmal; milyen könyvtárral, dokumentációs háttérrel rendelkezik és ez miként van feldolgozva – akkor eljuthatunk a róka fogta csuka, csuka fogta róka ördögi köréig. Ezt azonban egy pontosan kidolgozott akkreditációs követelményrendszerrel és egy erre felkészülési lehetőséget adó hosszú távú ösztöndíj programmal (amelyben a fiatal kutatóknak 3 éven át csak saját kutatásaikkal és intézeti feladataikkal kellene foglalkoznia) meg lehetne oldani. Az ehhez szükséges források benne vannak a rendszerben,⁴⁷ de egyelőre a határon túli műhelyek vezetői is abban érdekeltek, hogy minél inkább integrálódjanak – működési feltételeik biztosítása érdekében – a jelenlegi elosztási rendszerbe.

A hosszúra nyúlt áttekintés végén *a tudomány* (a tudástermelés, megjelenítés, átadás) sajátos *erdélyi magyar/kisebbségi társadalmi funkciójáról* kell szólnom. A(z össz)magyar kultúra szempontjából regionális tudományos központként lehet Kolozsvárt és néhány erdélyi várost felfogni, amelyek természetük a magyar nyelvű tudományosság piacán kell érvényesülnie. Erdély felől nézve azt kell tisztázni, hogy milyen kisebbségi társadalom-modellben gondolkodunk? Egy szatellit nemzetrészen, amely Budapesthez igazodik vagy egy politikai közösségben, amelyben az egységesség politikai érdekvédelmi

⁴⁷ A magyarországi határon túli kutatásokkal foglalkozó programok pl. a Széchenyi tervben Berényi Dénes támogatáspolitikai vizsgálata vagy a Balassi Intézet működtetése és természetesen saját költségvetésből is támogatott intézményem (TLI) tudástermelő hatékonysága is vizsgálható. Egy Széchenyis projekt nagyságrendű összegből, 60 millió forintból ideális esetben 3 évig 27 ember kaphatna havi 60 ezer forintos ösztöndíjat. Viszonyítás-képpen: a határon túli magyar könyvkiadás évente a NKÖM-től 60 millió forintnyi támogatást kap. Magyarországról nézve felvetésem demagógnak tűnhet. De ha végiggondoljuk, hogy ma az ajánló irodákban a szomszédos országokban 495 ember dolgozik, számba vesszük az Agora irodákat, az MTA nyelvi intézeteit és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem apparátusát, azt látjuk, hogy jelenleg kb. 700 ember kapja havi fizetését, ami hosszabb távra is biztosítva a határokon túl a magyar állami költségvetésből. Hogy mit jelentene az előbb felsorolt intézményeknek 2–2 hosszabb távú ösztöndíj-státus vagy ez kiegészítve egy-egy Kolozsváron kívüli kutatóhely megteremtésével? Magyarországról nézve számonkérhető programokat és nem segélyező alkukat. Az erdélyi nézőpont nem az én dolgom.

elve integrálja az intézményességet és a szellemi életet. Avagy harmadikként adottságnak tekintjük a romániai magyarságot, amely életvilág-hálózatnak (magyar szféra) különböző alrendszerei önálló, belső logikáik szerint működnek. Úgy, mint a politikai érdekvédelem; az önkormányzati intézményrendszer; a közvélemény-formáló önálló nyilvánosság; a civil társadalmi szervezetek rendszere; a tudományos, szakértői intézményrendszer. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy az egységesség mellett a stabilitás igénye is megjelenjen, a túlélés és válságkezelések helyett az építkező stratégia váljon döntővé.

Az „erdélyi tudománypolitika” történetére a szakadozottság, az állandó újra kezdések a jellemzők. A XVIII. század nagy alapításai – a Baththyanyenum, a Teleki Téka, a Bruchental gyűjtemény – nem fejlődtek tovább élő intézményekké, hanem múzeumokká váltak. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság épp úgy megrekedt, mint Döbrentei *Erdélyi Múzeuma*. Jancsó Elemér szerint csak a kolozsvári színház az, amely időtálló intézménynek tekinthető 1948 előttről.⁴⁸ Az EME történetét végig kíséri az az egyesület vagy intézet vita, amely a kolozsvári egyetem létrehozásával az előbbi javára dőlt el. Az egyetem az oktatók jelentős részének ugródeszkeként szolgált a budapesti nagyobb karrier eléréséhez.⁴⁹ Az első világháború után, a volt egyetemi tanárok távoztával, új tudománypolitikai korszak kezdődött, amelynek meghatározó szervezője György Lajos volt. 1926-ig inkább csak próbálkozások jellemezték a tudományos élet szervezését, előbb bibliográfia szinten gyűjtötték össze az eredményeket,⁵⁰ majd 1927-ben már részletes program készült a teendőkről.⁵¹ György Lajos a középiskolai tanárképzés megerősítését tartotta kulcskérdésnek. Egyrészt a magyar szellemiségű, minőségi (egyházi) középiskolai képzés érdekében, másrészt, hogy a tanári szakon végzettek közül ki lehessen alakítani a tudományos kutatásokkal foglalkozó elitet. Két konkrét javaslatot tett (a budapesti kormányzat felé): 1. tudományos intézet létrehozása érdekében, amely az erdélyi magyarság kultúrájára vonatkozó gyűjtéssel, rendszerezéssel és feldolgozással foglalkozik; 2. főiskolai magyar internátus létrehozása érdekében. Az egyiket az EME és a Katolikus Lyceumi Könyvtár keretében többé-kevésbé, a kollégiumokat és a külföldi ösztöndíjprogramot teljes sikerrel valósította meg.⁵² Tavaszgy Sándor – mint a tudományos diskurzust meghatározó személyiség –

48 Jancsó Elemér i. m.

49 Nagy Miklós: Erdély jövője. *Budapesti Szemle* 1926. 207. köt. 339–358. p.

50 György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete*. Pallas, Budapest, 1926. 77 p.

51 György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség* 2002. 2. sz. 131–148. p.

52 Tanulmányi Bizottság Jelentése, Kolozsvár, 1930. *Magyar Kisebbség* 2002. 2. sz.

ezzel párhuzamosan az európai korszerű műveltségismény és az erdélyi hagyományok, valamint a korabeli adottságok szintézisét szorgalmazta.⁵³ A második bécsi döntés után Jakó Zsigmond az *Erdély magyar egyeteme* kötetéről írva a tudományos szellemiség funkcióját a magyarság kulturális integritásának megőrzésében, az egyetemét „a tápláló nemzeti közösség erősítése, szellemi irányításá”-ban látta.⁵⁴ A korszak erdélyi tudományszervezési kérdéseit Szabó T Attila összegezte.⁵⁵ Külön választotta az EME (mint Erdélyi Magyar Nemzeti Múzeum), az egyetem (Kolozsvári I. Ferencz József Tudományegyetem) és az 1940. október 20-án – az impériumváltás után két hónappal! – létrehozott Erdélyi Tudomány Intézet feladatköreit. Az EME a gyűjtemények gyarapításán és rendszerezésén túl tudományszervezéssel és tudomány-népszerűsítéssel foglalkozott. Az egyetemet – Jakóhoz hasonlóan – a „nemzeti értelmi tevékenység irányítójának” tekintette, amely tudós szakembereket és tudományos kutatókat képez. Ez az utóbbi képzés valósulhat meg az egyetemen kívüli intézményekben, pl. azáltal, hogy a hallgatók bekapcsolódnak az EME szakosztályok munkájába. A Teleki Pál Tudományos Intézet részeként működő ETI munkatársait a közoktatási miniszter nevezte ki az egyetemi oktatók közül vagy más kutatóhelyekről. (A kolozsvári egyetem korabeli súlyát mutatja, hogy az ETI vezetőjén, Tamás Lajoson kívül, a Teleki Intézet másik két egységének vezetőjét is a kolozsvári egyetemi tanárok közül nevezték ki: Rónai András – Államtudományi Intézet; Deér József – Magyar Történelmi Intézet.) Az ETI szervezete 11 szakosztályból állt és szervezeti szabályzata értelmében: „Célja Magyarország s különösképpen Erdély földrajzi, néprajzi, történelmi, régészeti, társadalomtudományi, nyelvészeti, irodalmi embertani, élettani s egyéb népi kérdéseinek, továbbá más országok népeivel kimutatható kapcsolatainak tudományos tanulmányozása, adatok gyűjtése, rendszerezése, nyilvántartása, feldolgozása és kiadványok közzététele.”⁵⁶ Mindezt egyéni és intézeti kutatási programok keretében valósították meg. Az intézet négy éves tevékenységét Mikecs László értékelte ki mintaeértékű írásában.⁵⁷ Az ETI-t szakosztályonkénti értékelésében szinte mindenhol a diákok bevonását, az utánpótlás nevelést hiányolta. Legnagyobb értéknek a közös, interdiszciplinális kutatásokat Hóstát és a Borsa völgye tartotta. Már akkor az állandó résztvevő megfigyelő módszer alkalmazásá-

53 Pl. *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Kolozsvár, 1928, 12 p. ETF 11. sz.

54 Erdély magyar egyeteme. *Erdélyi Múzeum* 1942. 1. füzet 284–290. p.

55 Az erdélyi tudománypolitika kérdéshez. *Hitel* 1940–41. 2. sz. 183–189. p.

56 Tamás Lajos: Az Erdélyi Tudományos Intézet. In *Erdély magyar egyeteme*. i. m. 411. p.

57 Új erdélyi tudomány. *Erdélyi Múzeum* 1944. 3–4. sz. 500–523. p.

ra is javaslatot tett. Kulcsfontosságú kérdésként vetette fel a társadalmpolitikai kérdésekben való tudományos részvétel igényét is. Meg volt arról győződve, hogy a modern gondolatok megvalósítása mindig az adott társadalmi csoport előnyére szolgál. Így vélekedett az 1918 előtt elmaradt, majd az új impérium által megvalósított földreformokról, de hasonlóképpen vélekedett az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom sikereiről is. Mai nyelvre lefordítva az egymás mellett működő nemzetépítések közül az lesz a hatékonyabb, amely modernebb, pontosabban korszerű formák között tudja magát újraszervezni. Erre volt Szabó T. Attila, Venczel József munkásságán keresztül is modell értékű példa az ETI.

Ilyen előzmények után kellene a KPI vállalkozását, amely nem pusztán a káoszt rendezte, hanem reprezentációjával integrált is egy kooperációs feltünetet, továbbgondolni. Az egyetem (BBTE), a kutató műhelyek és a budapesti forráselosztás viszonyrendszerét tovább bonyolítja a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, illetve annak Kutatói Programok Intézete, amely nélkül ez a munka nem jöhetett volna létre. A jövőt meghatározó adottságokat a következőkben látom: 1. Az EMTE egy nem inkubátor elven, hanem expanzív módon történt tudásbevitel-intézményesítés eredménye, amelynek kiépítése, különböző okokból alapvetően nem szakmai, hanem politikai logika mentén történt meg. A kiépült szerkezet nem tudni, hogy képes lesz-e önkorrekcóra, szakmai, teljesítményelvű működésre. 2. A romániai magyar tudományos elit képzése a következő évtizedekben is döntően a BBTE tanzékein folyik. Az új, önálló intézményesítés nevében az eddig oda, pontosabban a háttérintézményeknek juttatott források átírányításával, csökkentésével ez veszélybe került, amelyet kárpótolhat a KPI kutatói pályázati programja. 3. A magánegyetemi intézményrendszer építésével, a forma felmutatásával, nem kerül-e veszélybe a folyamatosság és csendességet igénylő erdélyi magyar tudományos termelés? Az ismertetett kötet megjelenése után – amivel a szerzők tisztességes munkája alapján a két szerkesztő, Tánczos Vilmos és Tőkés Gyöngyvér részletesen és szakszerűen feltérképezte a humán kutatások eredményeit – kérdés, hogy miként működik tovább a Kutatói Programok Intézete. Az EMTE (egyik) kutató intézete lesz, vagy inkább forráselosztó intézmény, avagy levonva az eddigi tapasztalatokat, szolgáltató tudományszervező és érdekképviseleti munkáját folytatja?

Bárdi Nándor

Nyugatról Keletre

Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relationships in Eastern Europe

(ed. by Will Kymlicka and Magda Opalski),
Oxford University Press, 2001.

Will Kymlicka, első könyve óta, arra vállalkozott, hogy a liberális politikai filozófia hagyományán belül mozogva, de tágítsa a liberalizmus kereteit. Ajtókat nyitott a kulturális hovatartozás és a kulturális erőforrások értelmezése felé, elméleti megfontolásokat fejtett ki, amelyek a többkultúrújúság politikai következményeit vették számba. Bírálóiban részesítette a liberális tradíciót az etnokulturális semlegesség mítoszának őrzése, az etnicitás ideiglenességét hangsúlyozó beállítottsága okán, ami érzéketlenné tette e hagyományt a kisebbségi igények befogadásában. A „nyugati” politikai filozófia, azt a tézist előfeltételezve, hogy a modernizáció előrenyomulása peremre szorítja az etnikai hovatartozást, és hogy a modernizáció folyamatai lényegtelenítik az etnikai kötetőerőt, nem tanúsíthatott készenléte az etnokulturális dinamika iránt a kilencvenes években. Ennek a folyamatnak tulajdonítható, hogy az etnikai viszonyok elmélete eddig kidolgozatlan maradt, ezen elméletnek csupán csíráival rendelkezünk.

Kymlicka legnagyobb sikert arató könyvének (*Multicultural Citizenship...*) alcíme is jelzi, hogy a többkultúrújúság elméleti igényű tolmácsolását állomásnak tekintette a kisebbségi jogok liberális távlatú értelmezésének útján. Ahol többségi és kisebbségi csoportokhoz tartozó egyének élnek együtt, az előnyök és terhek az életvezetés tekintetében mindig egyenlőtlenül oszlanak meg. A csoporttagságból adódóan az egyenlőtlenség ténye domborodik ki, mert az erőforrások elosztásában másfajta módon nyer részesedést az a csoport, amelyet kisebbségi pozíció illet meg. Az egyenlőtlenség, amely a több-

ség és a kisebbség között teremődik újra és újra, *szerkezeti* adottságnak bizonyul, amely a kisebbségek számára eleve fennálló hátrányt jelenti megannyi területen, mint pl. a közhivatalok betöltésében, vagy a különböző erőforrások megszerzésére indított versenyben. A csoportok egymáshoz viszonyított hatalmi pozíciója figyelembe vétele nélkül aligha adhatunk számot a többség és a kisebbség relációjáról.

Mintegy Ariadné-fonalként húzódik végig Kymlicka eszmefuttatásában, a könyve kapcsán felszínre jutó kritikai kommentárookra írott reflexióiban, hogy a liberális vonalvezetést követő elemzők eddig, *tévesen*, abból indultak ki, hogy a kisebbségi jogok érvényre juttatása párban jár az egyéni autonómia megkérdőjelezésével. Hovatovább, a kisebbségi jogok érvényesítése elengedhetetlenül fontos dimenziója a liberalizmusban kimagasló értéket jelentő egyéni autonómia virágzása szempontjából. Ennél fogva üdvözlendő, hogy a Nyugat elfogadja a területileg koncentrált nemzeti kisebbségek autonómia-igényét, annak érdekében, hogy közintézményeket hozzanak létre, amelyek lehetővé teszik az önálló identitáspolitikát. Amennyiben nincs el-
lentmondás a kisebbségi jogok korpuszának gyakorlása és az egyénre szabott szabadság között, úgy a korábban gyanúperrel méricskelt autonómiaformák igenlése új fázisba léphet.

Kymlicka politikai filozófiájában valójában szisztematikus elméleti értelmezést nyertek mindazok a kategóriák, amelyekkel a kisebbségi kérdéssel foglalkozók éltek ugyan (mint pl. a kollektív jogok), ám tagolt, kiérlelt politikai-filozófiai háttér nélkül. Hozzá kell tennünk, hogy Kymlicka irányulása nem elszigetelt jelenség a liberális politikai filozófiában a kilencvenes években, hiszen Raz, vagy példának okáért Dworkin is hasonló orientációkat jelenítettek meg, és a liberalizmus gyökereikig hatoló átgondolását sürgették. Tekinthejtjük Kymlicka elméleti irányulását az újabb liberális politikai filozófia azon részének is, amely a szabadság és az igazságosság egybehangolásán fáradozik. Ha körülnézünk a kortárs politikai filozófia tájain, úgy azt látjuk, hogy jelentékeny elmozdulások történtek: olyan teljesítményekre gondolok, amelyek a kultúrát „a választás kontextusának és horizontjának” (Kymlicka), mint „kollektív jót” (Raz) tolmácsolják, amelyek összekötik az igazságosság fogalmát a plurális identitás tudatok létezésével. Ezek a teljesítmények előrevetítik az igazságosság-fogalmat, amely együtt rezdül a kulturális tagságból származó elkötelezettség felismerésével. Az igazságosság fogalma ugyanis újraíródik a kontextuális módon létező kisebbségek különösségének felismeré-

sével, szerteágazó viták folynak az „összemérhetetlen” kultúrák között kidolgozandó dinamikus igazságosság-fogalom kidolgozásáról.¹

Ugyanakkor, Kymlicka elméletét övezte a legnagyobb érdeklődés, amennyiben felmerült a többkultúrájúság kisugárzásának elemzése, a neve egyszerűen megkerülhetetlenné vált. Mostohán bánnánk vele, ha nem jegeznénk meg, hogy elfogadottsága alapját elméleti erőfeszítéseinek tagoltsága, konzisztens érvelése vetette meg. Mégis, látnunk kell a tényt, hogy e sikerhez hozzájárultak elméleti nyelvezetének kommunikatív sajátosságai is. Raz például hasonló módon túllépett a liberalizmus korábbi keretein, ám diskurzusának összetettsége nem engedélyezi a széleskörű recepciót, olvasói inkább a politikai filozófia eljárásait jól ismerők soraiból kerülhetnek ki. Kymlicka okfejtéseiben erőteljesen támaszkodik történeti folyamatok elemzésére, ebben az eljárásban talán Walzer áll a legközelebb hozzá, azzal a megjegyzéssel, hogy míg *Az igazságosság szférái* szerzőjének gondolkodásmódján ott vannak az amerikai kontextus jelei, addig Kymlicka orientációján a kanadai környezet bélyegét látjuk, hiszen a kanadai többkultúrájúság tolmácsolása, messze ható jelentéseinek tudatosítása hangsúlyozottan a kiindulópontok közé tartozik számára.

Kymlicka említett könyvét teljes egészében a nyugati problémáknak szentelte, a közép-kelet-európai térben gyökerező kérdéskörök kívül estek figyelmén. Közép- és Kelet-Európa megannyi elméletírója azonban megkettőzött figyelemben részesítette a többkultúrájúság és a kisebbségi jogok tolmácsolását, hiszen olyan elméleti keretet kínált, amely támpontokat kölcsönzött a szigorú érvelést kereső elemzések számára. Másképpen szólva, Kymlicka elméleti fejtegetései találtak azokkal az igényekkel, amelyek Közép- és Kelet-Európában jelentkeztek az 1989 utáni időszakban, azaz Kymlicka belépett egy dilemmákkal telítődött, történelmi tehertételeket tartalmazó hermeneutikai térbe. Valójában jellegzetes ténynek bizonyult, hogy egy nyugati szerző autoritása, és a liberális hagyományból érkező teljesítmény recepciója gördíthette előre az elméleti okfejtéseket, amelyek a nemzet és a kisebbségi tárgyköröket óhajtották taglálni a merőben megváltozott környezetben. Amikor a többkultúrájúság kymlickai változatának keretfeszítő hatását hozzuk szóba, akkor ne feledjük, hogy a kilencvenes években a nyelvi-etnikai szempontokból megosztott társadalmak újdonszerű tolmácsolását kereső értelmezések Európának ezen a tájékain milyen empirikus tendenciákat észlelhettek („etnikai

1 Lásd a Kymlicka ismert könyvéről folytatott diskussziókat, *Symposium on Multicultural Citizenship by Will Kymlicka, Constellations*, 1997, 1.

tisztogatás” és háború Jugoszláviában, etnocentrikus igények halmozódása). Ez a hermeneutikai kontextus eredendően gyanakvást szülhetett a „mi”-szótárak etnikai távlatokba való beállításával szemben. A politikai közösségnek a nyelvi-etnikai jelrendszerekre, kulturális elbeszélésekre való ráutaltságának megerősítése ugyanis már eleve az etnikai kizárólagosság jelentéskörnyezetébe való belekeveredés gyanúját vetíthette ki. Aligha kételkedhetünk abban, hogy az alkotmányos berendezkedés, a politikai közösség erőfeszítései folytán kialakuló rend, valamint a plurális kulturális elbeszélések együttes taglalása mélyenszántó értelmezési transzformációkat előlegezett Közép- és Kelet-Európában.

Maga Kymlicka könyve szerb kiadásának előszavában azt írja, hogy a mű meglepetésszerűen élénk fogadtatása Európának ezen a részén sarkallta őt arra, hogy érdeklődését továbbterjeszje, és, hogy kísérletet tegyen elméletének applikációjára.² Az itt bemutatott könyv az alkalmazás esélyeinek elemzésére tesz kísérletet. A mű szerkezete híven tükrözi az intenciót. Ugyanis a könyv három részből áll. Az első részben Kymlicka, hangoztatott céljainak megfelelően, applikatív álláspontját bontja ki. A könyv második részében közép- és kelet-európai szakemberek fűznek reflexiókat az első részben kifejtettekhez, kommentárokkal és vitatkozó megjegyzésekkel kísérik az előző részt. A harmadik részben ismét Kymlicka gondolatmenetei kapnak helyet. E rész célja, hogy a replika logikáját visszatükrözve számoljon be az applikáció megvalósított lehetőségeiről. (Noha, hadd bocsássam előre, az olvasónak az a benyomása, hogy Kymlicka nem mindig válaszol a felmerülő kérdésekre, mindenesetre a záró részben világossá válik, hogy elméletének orientációján nem változtat, legfeljebb további „munkára” sarkall). Az alábbiakban arra tesz kísérletet, hogy felvillantsam azokat a mozzanatokat, amelyeket fontosnak minősít a könyvben.

1. A modern társadalom karakterisztikuma, hogy több olyan területileg koncentrált kultúrát foglal magába, amelyek a közös nyelv köré csoportosulnak. A közös nyelv megannyi társadalmi intézményben kerül használatra, azaz a „szocietális kultúra” magába foglalja a közös nyelvet, és a széleskörű intézményi gyakorlatot egyaránt. A liberális demokráciák nemzetépítési praxisa a szocietális kultúra integratív lehetőségeinek megerősítését jelentette, a liberalizmus megszilárdítása párhuzamos a közös nemzeti nyelv és szocietális kultúra állami szorgalmazásával. Fennáll ugyanakkor a lehetőség, amely

² V. Kimlika: *Multikulturalno gradanstvo*, Novi Sad, 2002, 9.

a többnemzetiségű társadalmak sajátja, hogy az állami politika egyszerre több szocietális kultúrának nyújtson támogatást, és a tapasztalati példákból (Belgium, Kanada) normatív álláspontokat lehetséges levonni.

Amennyiben elfogadhatók a fenti megállapítások, úgy felmerül a kérdés, hogy a többségi nemzetépítés vajon nullaösszegű játéknak bizonyul-e, vajon a többségi nemzetépítés eredendő módon, igazságtalansággal sújtja-e a kisebbségeket? A mérce, ennél fogva, amellyel a politikai filozófiának élnie kell, nem az etnokulturális semlegesség, hanem az etnokulturális igazságosság. E kérdéskört Kymlicka egy programatikus fogalommal karakterizálja, amely régi jelentéseket idéz – ám, új környezetben: „a nemzetépítés és a kisebbségi jogok dialektikája”. A kisebbségi igények érvényesítésének igénye valójában replika a többségi nemzetépítésre. A következő etnokulturális közösségek különböztethetők meg:

a) A nemzeti kisebbségek, amelyek létrehozták a saját tagolt társadalmukat, mielőtt hozzákapcsolták őket egy nagyobb államhoz. A többség ideológiájának, jelképrendszerének és történelmi emlékezetének megerősítésére a kiszélesített autonómia igényével felelnek, amely analogikus viszonyba állítható a többségi nemzetépítéssel. A politikai filozófiának feladata, hogy olyan konzisztens modelleket dolgozzon ki, amelyek a normatív módon *igazolható plurális* nemzetépítés útját egyengetik. Ne feledjük: Kymlicka vezérelve a liberális nacionalizmushoz és a többnemzetű föderáció programjához kapcsolódnak.³ Amennyiben a kisebbségi nemzetépítés felé fordulunk, érthetővé válik, hogy ugyanazok a korlátok vonatkoznak a kisebbségi, mint a többségi csoportokra az egyéni jogok területén. Mert az imént szóba hozott dialektika (a kisebbségi igények a nemzetállam, valamint az állam követelményei a kisebbségek irányában) államalatti szinteken is tetten érhető, hiszen gyakori jelenség, hogy a kisebbségek olyan tömböket képeznek, amelyek többségi pozíciókat kölcsönöznek nekik e szinteken. Nem az a kérdés, hogy a létező államok elkötelezik-e magukat a nemzetépítés mellett, azt kell mérlegre tennünk, hogy vajon az adott nemzetépítő gyakorlat legitimnek minősíthető-e? A nyelvi-kulturális politika megléte nem határozza meg az adott politika polgári vagy etnikai karakterisztikumait, a tét az, hogy milyen politikai közösséget lehet teremteni a létező nyelvi-etnikai szférák segítségével.

³ Hadd utaljak e program erőteljes kifejtésére: W. Kymlicka: *Misunderstanding Nationalism*, in: *Theorizing Nationalism* (Ed. by R. Beiner), New York, 1999. V. ö. ugyanakkor ezen álláspont éles bírálatát: J. Mayerfeld: *The Myth of Benign Group Identity: A Critique of Liberal Nationalism*, Polity, 1998/4, 555–578.

b) Az immigránsok azon emberek csoportját képviselik, akik akarati döntés útján hagyták el az anyaországot, és váltak más ország állampolgáraivá. A múlt század hatvanas éveitől errefelé az asszimiláción alapuló modellek fokozatosan elveszítették érvényességüket az immigránsok vonatkozásában, az új feladat az igazságosság-alapú integráció biztosítása, amely hosszú távú mechanizmusokat léptet életbe. Ezen kívül olyan közös intézményrendszer minősíthető elengedhetetlennek, amely tudatosítja, hogy az immigránsok létezésével a politikai közösséget másképpen kell szabályozni, hiszen a többség narratív tevékenysége csak *egy* a kulturális elbeszélések sorában. Az integráció kétirányú folyamat, mert a követelmények egyszerre irányulnak a befogadók és az érkezők felé.

c) Léteznek olyan etnovallási közösségek, amelyek az elkülönítettség kereteiben kívánnak élni, és elfogadható az a praxis, amely a toleranciát gyakorolja e közösségek vonatkozásában.

d) A meticsek olyan immigránsok, akik nem rendelkeznek állampolgársággal, sőt, mi több, számukra nem nyílt olyan lehetőség, amely az állampolgárság megszerzését biztosítaná (illegális imigránsok, vagy a vízumszabályokat megszegő személyek csoportjai). Amennyiben Kymlickának az az álláspontja, hogy az etnokulturális igazságosság mércéje szerint egyetlen közösségtől sem, amely hosszabb ideig él az adott területen, nem vehető el a hovatartozás joga, úgy az ebből származó követelmény súlyosnak bizonyul. Mert az érv afelé mutat, hogy a meticseknek is biztosítani kell a jogot, hogy részt vegyenek az állampolgárok összességének közösségében, és megélhessék azt, hogy az állam az ő közösségük állama is. A többkulturális integráció kanadai formája előnyben részesíthető a német változattal szemben, amely nem tette lehetővé, hogy a meticsek gyermekei az állampolgári közösség részeivé váljanak, azaz lehetetlenné vált, hogy a mások gazdagítsák a német társadalmat. A többkulturálitás hangoztatása írott malaszt marad az állampolgárság megerősítése nélkül, hovatovább, az állampolgárság híján a kizárás technikái jutnak érvényre.

e) Az afroamerikaiakat sújtó igazságtalanság okán sajátos lépések mutatkoznak szükségesnek, mint pl. a kompenzációs eljárások, az előnyös megkülönböztetés gyakorlata, vagy a képviselet jogának a biztosítása.

Amennyiben betekintést nyerünk a Közép- és Kelet-Európában zajló folyamatokba (a hivatalos nyelvpolitika, a nemzeti tantervek, a migrációpolitika, az országok területeinek adminisztratív átrendezése, a hatalom központosítása) azt észleljük, hogy az újonnan létrejövő demokráciák a nemzetépítés logikáját követik. Három elképzelt változat lehetséges: a) a nemzetépítés po-

zítív, a kisebbségi jogok negatív minősítése (nem-liberális nacionalizmus), b) a nemzetépítés és a kisebbségi jogok egyidejű negatív értékelése (kozmpolitizmus), c) a nemzetépítés negatív, a kisebbségi jogok pozitív megítélése (egyres „posztmodern” szerzők). Az egyéni élet kollektív berendezkedésére vonatkozó liberális válasz számtalan előnnyel rendelkezik a felsorolt megoldásokkal szemben. Íme ezek közül néhány:

A liberális nacionalizmus által alkalmazott nemzetépítési mechanizmusok kisebb mértékben (vagy egyáltalán nem) tartalmaznak erőszakalapú megoldásokat.

A nyilvánosság liberális értelmezése több lehetőséget foglal magába a kisebbségi nyelvhasználat vonatkozásában, nyitottabb módon határozza meg a nemzeti identitás formáit, ami korántsem jelent átfogó hovatartozási alakzatokat.

Ez az univerzalizmus elvéhez igazodó értelmezés a nemzetet nem tekintti legmagasabbrendű értéknek, amely minden egyéb értékdimenziót maga alá rendel.

A liberális államban a szocietális kultúra plurális jellegű, nyitott a másságszerkezetekben gyökerező jelentések befogadására, megerősítvén azokat a folyamatokat, amelyek hozzák-viszik a javakat és a magatartási mintákat az egyik kultúrából a másikba.

Vegyük figyelembe, hogy itt nem kimerevített kettőségről, hanem fokozatokról beszéltünk. A tapasztalati folyamatokat értékelve lehetséges, hogy lesznek olyan nacionalizmusok, amelyek gyakorlatában megfigyelhetünk néhány említett liberális vonást, viszont nélkülöznek más, ugyancsak itt rögzített karakterisztikumot. Vagyis, a tapasztalat kibontakozásában inkább a szóba hozott jellegzetességek, megvizsgálendő, elegendőre számíthatunk.

Amennyiben tovább lépünk, feltűnnek a közép- és kelet-európai konszolidáció egyéb sajátosságai is:

I. A kényszerhelyzetek okozta tömeges kivándorlás reális lehetőségnek bizonyult megannyi esetben.

II. Állandósult ellenállás tapasztalható a föderális berendezéssel és a kisebbségek területi autonómiájával szemben. Ezzel a beállítottsággal magyarázható, hogy a közelmúltban megszüntették az autonómia különböző for-

máit.⁴ A kivétel Oroszország, amely lándzsát tört a multinacionális föderatív berendezkedés mellett. Igaz, a többnemzetű föderációval szembeni gyanú-pert a kommunista korszak pszeudo-föderációinak széthullása (Jugoszlávia), vagy megszűnése (Csehszlovákia, Szovjetunió) is táplálja. A föderatív berendezkedés megvalósulásának kevés esélye van, de másfajta alternatívát aligha lehet felrajzolni.

III. A kisebbségi igények, amelyek segítségével megalkotják, újraalkotják értékeiket, az anyaországok szomszédságában, vagy az anyaország hatékony támogatásával nyernek formát. A többségi csoportok azt kifogásolják, hogy a kisebbségi csoportok együttműködnek az aktuális vagy potenciális ellenséggel, amely a jelenlegi többséget, és a valamikori kisebbséget elnyomta, alárendelte a történelem folyamán. Miközben a kisebbségek az anyaországhoz való kötődést szilárdítják meg, a konfliktusokkal, sérelmekkel teli múlt képeit idézik fel, ahelyett, hogy a kiszámítható együttműködés formáin munkálkodnának. Ehhez kapcsolódik az a képzet, miszerint az erős állam szükségszerűen gyenge kisebbségi hatalmat feltételez, és hogy a kisebbségi kérdéskör biztonságpolitikai megfontolásokra egyszerűsíthető le.

A területi autonómia szorgalmazása azonban nem jelenti kizárólagos minták alkalmazását, Kymlicka ugyanis kimagasló helyi értéket tulajdonít a kulturális autonómiára vonatkozó igényeknek, amelyek a területileg szét-szórt kisebbségekhez rendelődnek hozzá. Ezek az autonómiaalakzatok Otto Bauer koncepcióját idézik, és újdonságot jelentenek a nyugati politikai elmélet számára. A közép- és kelet-európai valóság megköveteli a rugalmas politika kidolgozását, az egyensúlykeresést a területi és a nem-területi autonómia-formák között.

Mindebből levonható a következtetés, hogy a posztkommunista világ olyan problémákat vet a felszínre, amelyekre az eddig kialakított nyugati távlatok nem nyújtanak válaszokat. Ugyanakkor ott csillámlik a remény, hogy a közép-kelet-európai politika meghatározó személyiségei tanulnak a Nyugat hibáiból. A tolerancia, a gazdasági prosperitás és a demokrácia olyan értékek, amelyek fémjelezhetik a közös erőfeszítésekből előálló politikai közössége-

4 Kymlicka téved, amikor a vajdasági autonómia megszüntetését az etnikai autonómiák eltűnésének kontextusában magyarázza. A vajdasági autonómia ugyanis nem etnikai jellegzetességekkel rendelkezett. Más esetben is feltűnnek e könyvben igazolhatatlan ítéletek. Példának okáért a Panajote Dimitras és Nafsika Papanikolatos szerzőpáros összefoglaló munkájában arra utal, hogy 2000-ben, az „új kormány nacionalista fellépése okán” radikalizálódtak az egyes kisebbségi vezetők álláspontjai a Vajdaságban. Erre semmilyen alapot nem látok.

ket, amennyiben ezek az együtt élő nyelvi-etnikai csoportok összehangolt cselekvéseiből jönnek létre. De ezek az értékdimenziók nem helyettesíthetik a többrányú nemzetépítési praxist, a plurális történelmi igazodást tartalmazó gyakorlatokat, vagyis, az etnokulturális azonosságalkatatok mellőzése, az etnokulturális kritériumok fokozatos kifakulására alapozó politika végzetes hibának bizonyulna.

2. Amint láttuk, az ismertetett gondolatokat a nyugati tapasztalat és Közép- és Kelet-Európai konstelláció közötti különbségek felismerése ösztönözte. Ebből származott az igény, amely a konvergenciák és a divergenciák összegyűjtésére irányult. A Kymlicka által rögzített kérdéstömböket megannyi reflexió követi, ezek az általánosabb vonatkozású gondolatoktól az egyes tapasztalati tendenciák felvázolásig ívelnek. Schöpflin György kivételével, aki az etnicitás jelentésvonatkozásairól értekezik a megnövekedett komplexitású modern világban, a többi szerző érvelésében szerepet játszik az empirikus dinamika elemzése a választott közép-kelet-európai országban (Várad Tibor – Bosznia, Gabriel Andreescu – Románia, Pavel Barša – Csehország, Volodimir Fesenko – Ukrajna, példának okáért).

Az ellenvetésekben megjelenő közös nevező a nyugati és közép-kelet-európai kontextusok közötti különbözőségeket és hasonlóságokat fogja egybe. Érdekesmód, rögzíthetünk olyan ellenvetéseket, amelyek ellentétes álláspontokat fednek. Így az egyik álláspont azt rója fel az első rész szerzőjének, hogy nem veszi tekintetbe a különbözőségeket, mert abból indul ki, hogy a poszt-szovjet országok ugyanúgy működnek, mint a nyugati államok: e szerint létezik olyan politikai akarat, amely hajlandóságot tanúsít az etnokulturális kérdések rendezésére, fennáll a nemzeti többség, amely az államon keresztül érvényesíti akaratát, és élénk áll az államilag közvetített képzet a polgárok közötti integrációról. Holott ezek az előfeltevések a hatalmi politikáról, a kollektív döntések mechanizmusairól csupán a nyugati kontextusban érvényesíthetők (U. Doroszewszka). Ezzel a nézettel szembeállítható Andreescu véleménye, miszerint Kymlicka eljárásának problematikus vonása, hogy túlságosan mélyre ássa a nyugati és nem-nyugati szféra közötti árkokat.

Egy további ellenvetés azt említi, hogy az etnokulturális közösségek felosztásának meggyőző erőt kölcsönöz a tagoltság, de e klasszifikáció kivetítése a poszt-szovjet államokra akadályokba ütközik (B. Tsilevich). Ezen kívül a nemzeti kisebbségek és az immigránsok közötti különbség érvényre juttatása szinte elképzelhetetlen jogi szinten, ugyanis jogi eszközökkel e szociokulturális különbséget nem lehetséges szabályozni. Várad Tibor, a valamiko-

ri jugoszláviai gyakorlatból kiindulva azt a kérdést teszi fel, hogy mennyire jelent újdonságot az etnokulturális igazságosság mértékének előtérbe állítása. A. Osipov azt nehezményezi, hogy Kymlicka eljárását túlfeszített normatív előfeltevések terhelik. Mert az etnokulturális viszonyok intézményes szabályozása nem igényel normatív megalapozottságot, legalábbis megannyi esetben, a rugalmas politika vezérlése nem normatív elveket, hanem szituatív eljárásokat követel. Osipov azt sem találja elfogadhatónak, hogy Kymlicka kiegyenlíti az etnikai közösségek közötti szerkezeti egyenlőtlenségeket a szándékos megkülönböztetéssel.

P. Barša és Kis János hasonló ellenvetéseket fogalmaznak meg, ezek Kymlicka érvelésének középpontját érintik. A liberális nacionalizmus lehetőség tartományára utalok. Képes-e a liberális nacionalizmus olyan normatív álláspontokat megszilárdítani, amelyek vezérlő értéként működhetnek a kormeghatározta jelenségek közepette? A Csehországban élő cigányok helyzetét elemző Barša a kérdéskört a liberális elméleti korpusz hagyományába ágyazza be, úgy vélekedik, hogy e tradíció mindig ingadozott a nacionalizmus pártolása és a semlegesség hangoztatása között. Ugyanakkor nem ért egyet Kymlicka beállítottságával, miszerint a liberális nacionalizmus jelentékeny előnyökkel rendelkezik a liberális semlegesség elképzelésével szemben, minthogy mindkét irányulás számára az asszimiláció bizonyul az integráció útjának. A különbség abban a tényben fedezhető fel, hogy a liberális semlegesség koncepciója a kulturális neutralitás sáncai mögé rejtőzve szorgalmazza az asszimilációt, a liberális nacionalisták szerint viszont a fejlettebb nációk rendelkeznek azzal az előjoggal, hogy megszabják az asszimiláció feltételeit. Igaz, a liberális nacionalizmus nem kényszeríti a kisebbségeket az asszimiláció elfogadására, ám határozottan helyesli azt, és normatív jelentéseket kapcsol hozzá. Kis János szerint érvelhetünk olyan politikai közösség mellett, amelynek berendezése felülmúlja a liberalizmus és a nacionalizmus történelmileg létező frigyén alapuló állampolgári közösségmódozatokat. A liberális nacionalizmus ellentmondásainak felmérése arra ösztönöz bennünket, hogy a nemzetállami kereteken túl keressük az együtt élő nyelvi-etnikai csoportok számára megfelelő politikai kereteket. Ez olyan, összefogásból kialakuló igazgatási formákat jelent, amelyek átnyúlnak a még létező nemzetállami határokon, és az egymást átfedő igazgatási illetékességeket, a megosztott szuverenitás modelljét teremtik meg. A magyar konstelláció, az elérendő nemzeti integráció elemzése igazolja, hogy ez az integráció olyan intézményes szerkezeteket igényel, amelyek meghaladják a nemzetállami kereteket.

Összegezve, az itt említett szerzők elfogadható, gyümölcsöző kiindulópontnak minősítik Kymlicka okfejtéseit, noha megfontolandó ellenvetéseket fogalmaznak meg a) a többkultúrújúság normatív értelmezésének alkalmazásával, b) a liberális nacionalizmus relevanciájával kapcsolatban.

3. Kymlicka a felmerülő kérdéskörökre négy lépésben válaszol. A replikákra adott válaszai úgy formálódnak, hogy hozzáadott érveket kölcsönöznek az első részben kifejtett gondolatoknak.

a) Az elitek szerepe a kisebbségi igények kialakításában. Amikor a nemzeti kisebbségek kultúrpolitikai ideológia kidolgozásán fáradoznak, rendszeresen gyanúper kíséri őket. Így kérdőjel alá vonják hitelességüket, miszerint a megformált kisebbségi kultúrideológiai igények, identitásföltő meggondolások csupán az elitek instrumentalizációs föllépésének származékai, vagyis a liberális pluralizmusból származó követelések valójában az elitek érdek-megvalósításait mozdítják előre. A kérdést aligha lehet szőnyeg alá söpörni, a politikai felelősség mechanizmusainak megszilárdítása megkerülhetetlen feladatnak bizonyul Közép- és Kelet-Európában, ahogy ezt számtalan elemző állítja. Ám a nemzeti pártok azokban az országokban is győzedelmeskednek a választásokon, ahol kifejlesztették a demokratikus ellenőrzés mechanizmusait. A demokratikus berendezés megszilárdulása nem csökkenti az etnikai mobilizáció játéktereit, sőt, mi több, elképzelhető, hogy a kontúrokat nyerő demokratizáció gyorsítja fel e mobilizáció formáit. Ezenkívül kritikai magatartást szükséges tanúsítani azon álláspontokkal szemben, amelyek önkényesnek minősítik a kisebbségi elitek nemzetteremtési elképzeléseit, viszont hiteles elgondolásként tárják fel ugyanezen elitek prointegrációs beállítottságát. Elképzelhető, hovatovább példákkal is alátámasztható, hogy léteznek felelősséget nélkülöző prointegrációs nézőpontok és felelősséggel jellemezhető pronemzeti álláspontok.

b) Amennyiben a liberális pluralizmus életre kel, úgy a kisebbségek is olyan megoldásokhoz folyamodhatnak, amelyek, államalatti szinteken, a kisebb etnokulturális csoportok erőszakos asszimilációját segítik elő. Ebből több szerző arra következtet, hogy a kisebbségi nemzetteremtési gyakorlatot alá kell vetni a legitimitás próbájának (az orosz értelmiségiek e könyvben, példának okáért, határozott szkepszist gyakorolnak a kisebbségi nacionalizmusok tolerancia-potenciáljai kapcsán): csak abban az esetben tehetnek szert a kisebbségek a széleskörű öngazgatási jogok és a delegált hatalom gyakorlására, ha bizonyosságot nyer, hogy képesek toleranciát gyakorolni. De nem a régi előítéletek mondatják-e velünk, hogy a kisebbségeket alá kell rendelni a több-

letigazolás procedúrájának? Hiszen a többség fellépésének esetében nem jut felszínre a többletlegitimáció követelménye, és a kisebbségi autonómia tagadását is sokszor éppen a liberalizmus hiányának feltételezésével támasztják alá. Egyszóval, a kettős mércék alkalmazása a kisebb etnikulturális csoportok esetében nem lényegtelen kérdés, de *a priori* nem feltételezhető, legalábbis igazolható módon, hogy a kisebbségek kevesebb toleranciapotenciállal rendelkeznek, mint a többség.

c) Megfogalmazhatjuk a követelményt, hogy a demokratikus konszolidáció párhuzamosan történjen a kisebbségi jogok érvényesítésével. Mit jelent ez? A demokratizáció bizonyos teljesítményei nélkül értelmetlen a kisebbségi jogok esélyeiről tárgyalni. Ugyanakkor igazolhatatlan az álláspont, amely óv a kisebbségi jogok, autonómiák túlságosan korai elfogadásától. Ellenkezőleg, a kisebbségi kérdések elkötelezett, következetes értelmezése felgyorsíthatja az állami modernizáció folyamatait. Mindenesetre téves az a beállítottság, amely arra kötelezné a kisebbségeket, hogy feltétlenül támogassák a reformfolyamatok tervezőit. Hiszen, amennyiben a szerbiai példára utalunk, kiderül, hogy a valamikori demokratikus ellenzék a kilencvenes években éppúgy ellenezte a területi autonómiát, mint a rezsim, és a fordulat utáni változások ebben a vonatkozásban inkább külső nyomás, mintsem elvi megfontolás eredményei. A demokratikus konszolidáció szószólói és a kisebbségek közötti szövetség ingatag, hiszen a reform kivitelezői a piaci normák érvényesítését helyezik a középpontba, esetleg anti-kommunista retorikát alkalmaznak, és sokszor abban reménykednek, hogy a szabad piac működése irrelevanttá teszi a kisebbségi jogok kérdését. Ebből levonható a következtetés, hogy a kisebbségi jogok megerősítése nem halasztható el a demokratikus konszolidáció nevében.

d) A negyedik részben Kymlicka a területi autonómia igazolásának kérdéseivel foglalkozik, és bírálatot fogalmaz meg a területi autonómiát megkérdőjelező álláspontokkal szemben. Kritikájának éle a különféle elméleti fejtegetésekre, de pl. Max Van der Stuhlnak, az EBESZ kisebbségi kérdésekre vonatkozó főbiztosának ezirányú gondolatait, és az EBESZ praxisát is érinti (az európai kisebbségpolitika erőteljes bírálata fontos dimenziója Kymlicka eljárásainak, a közép-kelet-európai szerzők ilyen esetekben messzemenően óvatosabbak, és inkább kerülnek a bíráló megjegyzések nyílt kimondását⁵). A terü-

5 Amennyiben felmerült Kymlicka és az EBESZ viszonylata, úgy megemlíthető, hogy John Packer, a Főbiztos tanácsadója, alulírással folytatott (nyilvánosnak minősített) levélváltásában azt írta, hogy Kymlicka elmélete roppant fontos, ám a kulturális kontex-

leti autonómia nem végcél, pusztán eszköz az etnikulturális igazságosság előremozdításában. Ugyanakkor a területi autonómia elleni *a priori* érvek elfogadhatatlanok, hiszen fennállnak olyan konstellációk, amelyek lényege, hogy a területi autonómia híján az asszimiláció elkerülhetetlenné válik. Ezenkívül az autonómia e formája kombinálható az autonómia egyéb alakzataival. Nem felel meg a valóságnak az az állítás, miszerint Közép- és Kelet-Európában az etnikai kevertség, vagy a bizalom állandósult hiánya lehetetlenné teszik a területi autonómia afirmációját, minthogy hasonló karakterisztikumok fedhetők fel Nyugaton is. Az EBESZ kisebbségi politikája bírálatot érdemel, mert praxisát kiélezett ellentmondások karakterizálták, felemás módon támogatta a kisebbségi jogok érvényesítését, alkalomadtán pedig elbátortalanította a területi autonómiát célzó igényeket, és szertartásszerűen a nem-területi formákat részesítette előnyben. A biztonságpolitikai érvek keveredtek az igazságosság érvrendszerével, a keletkező zavarodottság nem szolgálta a konzisztens kisebbségpolitika ügyét.

Végül a szerző külön elemzést szentel a föderáció és a szecesszió viszonyának. Ez a nemrég még tabutémának számító kérdéskör egyre több értelmezést nyer, Kymlicka tolmácsolásában a szecesszió problémája választott témájának fényében kerül elemzésre. A nyugati típusú föderáció nemcsak, hogy jól működik, de az etnikulturális igazságosság horizontját szem előtt tartva, csökkenti a szecesszióból származó veszélyeket is. Ezt a tapasztalatot a közép-kelet-európai politika teremtőinek is meg kell fontolniuk.

Kymlicka olyan világot rajzol fel, amelyben a politikai közösség meghatározó tendenciája a nemzetépítés és a kisebbségi jogok közötti egyensúly kutatása. Függetlenül attól, hogy a kor dinamikája a nemzetfeletti intézmények jelentőségét helyezi előtérbe, ami a szuverenitás jelentéseinek erőteljes módosulását, és a transznacionális intézmények jelentékenyebb szerepvállalását feltételezi, valószínű, hogy a többség felhasználja hatalmát, annak érdekében, hogy előjogokat biztosítson nyelve, kultúrája és azonosságalakzatai számára. Lehetséges, hogy a döntéshozatal folyamatainak *locusa* megváltozik, ám csupán akkor leszünk képesek normatív állításainkat hatékonyra tenni, ha figyelembe vesszük, hogy az állam által támogatott nemzetépítéssel szemben elengedhetetlen a kisebbségi azonosságformák védelme. A kisebbségek, struktu-

tus erőteljes fenntartására („to secure the cultural context”) irányuló törekvése komoly veszélyeket foglal magába. Másutt a liberális nacionalizmus szorgalmazását látta veszélyterhesnek. J. Packer: *On the Content of Minority Rights*, in: J. Rääkkä: *Do We Need Minority Rights*, Kluwer Law International, 1996, 121–178.

rálisan meghatározott, törekénységének kontextusát módosíthatja a nemzetfelettség dinamikája, de eltüntetni nem tudja.

A liberális nacionalizmus kymlickai változata, az igazságosság nagyszabású kiterjesztése az etnokulturális relációkra, megkerülhetetlenné vált a kisebbségi jogok és a kisebbségi nemzetépítés újfajta koncepcióját keresők számára Közép- és Kelet-Európában.⁶ Az indíttatás politika-filozófiai jellegű, mert a politikai közösség rendjének normatív olvasatát tapasztaljuk. Am az itt ismertetett könyv hasznos útmutatásul szolgálhat azok számára is, akik Európa nyugati és keleti részének különbségeiről, és hasonlóságairól töprengenek. Természetesen az értelmezés ablakait nem szabad becsukni: gondolkodhatunk azon, példának okáért, hogy a liberalizmus és a nacionalizmus posztulált egyensúlyának milyen esélyei vannak Európának ezen a részén, vajon a liberális nacionalizmus ugyanazon jelentéseket foglalja-e magában, mint abban a hagyományban, amely kánont jelent Kymlicka számára? Hiszen tapasztalható, hogy a nyugati hagyomány jelentései átalakulnak errefelé a recepció folyamán. Továbbá: mit is jelent a nemzetépítés és a kisebbségi jogok „dialektikája”, pontosabban, milyen feszültségformákat teremt? Milyen politikai kompromisszumokat igényel e dialektika?

Lonsonc Alpár

⁶ Noha Kymlicka gondolkodásában ott van a különbségek felismerésére vonatkozó igény, ő általában csupán „Kelet-Európáról” beszél.

A nemzet mint küzdőtér, a nemzet mint keresés: két dolgozat a két világháború közötti Szlovákia nemzeti kérdésének tárgyában

Ismo Nurmi: *Slovakia. A playground for nationalism and national identity, 1918–1920. Manifestation of the National Identity of the Slovaks*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1999.

Bibliotheca Historica 42. 202 p. - Deborah S. Cornelius: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Boulder, Colorado: Columbia University Press, 1998. East European Monographs 61. 413 p.

Mindkét mű a nemzet definíciójának problémáját, pontosabban két kérdést jár körbe: a nemzettel való személyes azonosulását és a játékszabályokét, amelyek ezen azonosulásokat kollektív identitáskonceptiókká fűzik egybe, változtató hatással bírnak rájuk és relevánssá teszik őket. A finn és az amerikai művet összeköti a kívülálló gyümölcsöző pillantása, metodikai kíváncsisága, s az, hogy a szűk témaválasztás és időtartam ellenére olyan eredményekre jutnak, amelyek összeurópai összehasonlító perspektívából is relevánsnak tűnnek. A két mű metodikai előnye abban rejlik, hogy a nemzetet nem érvényesülésre juttatandó koncepcióként értelmezik, hanem figyelmüket azokra a súrlódásokra és játékterekre összpontosítják, amelyek az egymással versengő identitáskonceptiók összehatása révén jönnek létre. Ugyanakkor mindkét műre jellemző egy alapvető metodikai prob-

léma is: a nemzeti historiográfiai értelmezési és behelyezési perspektívájának dominanciája mindkét munka esetében oda vezet, hogy e diskurzus alapvetően nem érvényesül, hanem csupán kritikai távolságtartással reflektálódik. A forrásanyagban megjelölt potenciál a struktúraorientált összeurópai összehasonlítás irányában ezért csak részben jut érvényre.

A nemzeti identifikációs mechanizmusokra vetett pillantással mindkét műben kényszerűen merül fel egy kiinduló kérdésvetetés: Deborah S. Cornelius dolgozatát a politikailag-társadalmilag orientálódó kisebbségi mozgalom vezető generációjának szemszöge jellemzi, Ismo Nurmi pedig a nemzeti kérdést az erők identifikációs játékként kezeli az átalakulás turbulens korszakában. Nurminál dicsérendő azon igyekezet, amellyel a sokáig elhanyagolt szlovák példát felveszi a nacionalizmus-diskurzusba és a szokásos klasszikusokon túlmenően más elméleti koncepciókat, mint például William Bloom identifikációs elméletét is kamatoztatja tanulmányában. Ráadásul kutatásainak szintjét Nurmi a legmesszebbmenőkig a lokális szférába helyezi, ebben látva a teljes korszak fejlődésének dinamikáját. Számára nem az a fontos, hogy a különböző egymással versengő identifikációs üzenetek koncepcionális analízisét adja meg, mint például Elisabeth Bakke a maga tanulmányában.¹ Mint a csehszlovák hadsereg szlovák újoncainak esetében is (160–167. o.), elsősorban az állami ideológia képviselői és a népesség találkozásának kontextusa érdekli. Ebben az összefüggésben Nurmi hangsúlyozottan szembefordul azzal az elképzeléssel, hogy a nemzeti identitás valamiféle kevesek által konstruált, éppen ezért mesterséges koncepció lenne. A nemzeti öntudattal bíró szlovák tömegmozgalom keletkezését ehelyett inkább az első világháború utáni szociális forradalmi dinamikába helyezi: az önszerveződés kényszere, a háborús nyereszkedőkkel és a régi rezsím képviselőivel (elsősorban a magyar földbirtokosokkal és zsidó kereskedőkkel) szembeni mobilizálás, valamint a büntetőakciókkal vállalt szolidaritás vezetett Nurmi szerint néhány hónap alatt a kizárólagosan szlovák jellegű nemzeti önértelmezés kialakulásához.

Ismo Nurmi ebben az összefüggésben dolgozza ki a „a nemzeti orientációjú (állam)polgári aktivitás” (nationally oriented civil activity) koncepcióját és megpróbálja a nemzeti tudat ebben benn foglalt fokait differenciálni (például a nemzeti szimbólumok alkalmazásán vagy lerombolásán mérve). E helyütt nem túlságosan meggyőző módon tesz különbséget egy szlovák „nemzeti beál-

¹ Bakke, Elisabeth: *Doomed to failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction, 1918–38*. Oslo, 1999.

lítótság” (national stance) és három állami ideológia, a csehszlovák, a magyar és a – területileg csak korlátozottan érvényes – lengyel között. Nurmi fejtegetéseit követve a szlovák tudat ideologizált variánsa mintegy „alulról”, az összes többi nemzeti identitás egymással versengő variánsaival szembeni védekezés-képpen fejlődött ki. A szlovákul beszélők esetében annak esélyét, hogy magukat 1918-ban „magyar nemzetiségűnek vagy magyar állampolgárnak”, illetve csehszlováknak tartásák, Nurmi éppoly csekélynek véli (61. o.), mint a magyar kormány lehetőségeit, hogy a Szlovákiában zajló eseményeket propaganda-intézkedések révén a maga érdekei szerint befolyásolja.

Úgy tűnik, a csehszlovákizmus hatásai – amit Nurmi nem teljesen korrekt módon „jól fejlett” állami ideológiának tart (31. o.) – éppily csekélyek voltak: a csehszlovák eszmét az első hónapokban, ha ez egyáltalán megtörtént, csak formális állami hovatartozásként értelmezték. Nurmi szerint a csehszlovák állam és intézményei nem tanúsítottak megértést az önálló szlovák identitás iránt, hanem inkább azzal próbálkoztak, hogy azt az állami ideológia megbízható képviselőiből álló közigazgatási apparátus révén elnyomják (151. o.). Ebben az összefüggésben Nurmi az állami szervek represszív eljárásait is dokumentálja, például az 1919-es esztendő közepén történt letartóztatásokkal és internálásokkal. Nurmi szerint a szlovák nemzeti orientációjú aktivitások e keretfeltételek mellett is tovább folytatódtak, de a csehszlovák adminisztráció ellenpólusaként mégsem került sor az ennek megfelelő tömegmozgalom megszervezésére: az egyéni karrier szempontjait figyelembe véve az aktivisták inkább betagozódtak a gyorsan kialakuló pártpolitikai rendszerbe.

Nurmi identifikálja azon személyek csoportjait vagy intézményeket, akiknek és amelyeknek az állami ideológia érvényre juttatásában szervezői és közvetítői szerep jutott; eközben nagyon helyesen külön fejezetet szentel a katolikus és a lutheránus-evangélikus egyháznak, amelyben kiemeli az alsópapság szerepét, akik a helyi közösségek legtöbb életszférájába betagozódtak. Különösen jól sikerült az 1919 márciusában alapított „Csehszlovák Propagandairóda Szlovákia Területén” nevezetű intézmény tevékenységének analízise. Ez a szervezet nem csupán az állami ideológia érdekei szerint megtartandó nyilvános előadásokat szervezte, és nem csupán az oravai és szepességi népszavazások propagandamunkájáért volt felelős, hanem titkosszolgálati módszerekkel is dolgozott. A koncepcionális szférában a nemzeti ellenségképek gyártásával foglalkozott, miközben a szlovák antiszemitizmust segédeszközként használta fel a csehszlovák identitás népszerűsítésére. Ezzel szemben a politikai pártok szerepére, amelyek a Szlovák Néppárt kivételével nem

biztosítottak platformot a szlovák nemzeti álláspont verbalizálására, és a politikai választási mobilizálás funkciójára, alig történik utalás – aktorokként csak a könyv legutolsó oldalain jelennek meg, előtte a nemzeti kérdésben vallott nézeteikről csak futólagosan esik szó, mint például a Szlovákia adminisztratív felosztása körüli vita kapcsán. A pártsajtót Nurmi alig-alig elemzi, még annak autonómia-párti részét sem.

Ismo Nurmi munkáját tehát az új felismerések mellett bizonyos módszertani problémák is jellemzik. Problematikusnak tűnik például az 1918 őszén túlmutató folyamatok vizsgálatának szinte teljes hiánya. A magyar nemzetépítő stratégiáknak a szlováknyelvű lakosságra való visszahatásairól csak töredékesen esik szó és akkor is a magyar politikai establishment represszív asszimilációs céljaira korlátozva. Meg kell említenünk a forrásokban alkalmazott kategóriák reflektálatlan átvételét, ami Nurmi amúgy igen dicséretes helyi történeti szempontjainak értékéből valamicskét levon. Munkája során Nurmi a központi hatóságok² állományának anyagaira támaszkodott, a regionális és helyi levéltárak anyagait vagy a helyi sajtót nem elemezte. Ezért a folyamatok deskriptív észlelésénél javarészt a végrehajtó- vagy más hatóságokhoz kötődik, és a kollektív nemzeti identifikáció geneziséjénél a nemzeti és szociális motívumokat figyelembe véve csak igen ritka esetben jut el következetes kijelentésekhez.

Deborah S. Cornelius dolgozata más szemszögből közelíti meg Szlovákia két világháború közötti történelmét, módszertani és nemzeti tekintetben egyaránt. Az első, felületes pillantás csalóka lehet: a történelmi összefüggések leírásánál Cornelius megmarad általánosságoknál, helyenként pontatlan, és központi részekenél alig tud megszabadulni a két világháború közötti Csehszlovákia magyar állami, illetve magyar nemzeti történeti képétől. Amíg Ismo Nurminál Magyarország 1918 előtti történelmére vonatkozóan teljességgel hiányzik az angol nyelvű szakirodalom, addig Cornelius irodalomjegyzékében a csehszlovák, illetve szlovák historiográfia olyan főműveit keressük hiába, amelyek nem az angol-amerikai szférából származnak. A Sarló-mozgalom archívumából származó személyes dokumentumokon kívül a nemzeti és helyi archívumokból semmi más anyagot nem vont be vizsgálatába – a szövettörzs, amelyre az elemzése lényegében támaszkodik, részben a Sarló-mozgalom még publikálatlan műveiből és a kortárs publicisztikából áll.

² A Nurmi által kiértékelte levéltári anyagok Szlovákia Közigazgatási Minisztériumából és annak osztályaiból, a Matica Slovenska túrőcszentmártoni levéltárból, a prágai Hadtörténeti Levéltárból és a Központi Állami Levéltárból származnak.

Ez az első kritikai megállapítás azonban semmiképpen sem von le semmit Cornelius munkájának értékéből. A dolgozat historiográfiailag releváns aspektusai a kollektív biográfiai szándékból és az 1918–20-as hatalmváltás individuális identitásopcióinak elemzéséből következnek: a Habsburg-monarchia széthullását kísérő „kusza és traumatikus tapasztalatok” Cornelius szerint „a biológiai generációt kulturális-politikai értelművé” változtatták (57. o. és k.). Elemzésének tárgya a Sarló-mozgalom, az 1928-ban alapított irodalmi-népi gyökerű egyesület, amelynek egyre növekedett a társadalompolitikai jelentősége. Cornelius a Sarló-mozgalmat két kultúra („cultures”, amelyeket inkább nemzeti értelmezésvilágoknak kell értenünk) közé szorulva látja; a csoport ebből a közties állapotból meríti azon koncepcionális energiáit, amelyek a nemzeti logika ideológiai érvényesülési monopóliumát támadják. Cornelius részletekbe menően követi a Sarlónak a cserkészmozgalomtól az új kisebbségi értelmiségi elitig tartó fejlődését, méghozzá kollektív biográfiai alapokon éppúgy (a származási régiókat megkülönböztetve), mint nyolc vezető személyiség külön példáján (pl. Balogh Edgár, Baross Zoltán, Varga Imre vagy Vass László).

A Sarló-generáció értelmiségi irányultságának első megnyilvánulása az úgynevezett Regős-mozgalom volt 1926-ban, amely népkonceptiója alapjait még a vidékben látta. Ezzel szemben a Sarló-mozgalom képviselői már eltávolodtak a falu romantikus szemléletétől és új módon gondolkodtak a kisebbség és nemzet viszonyáról, e gondolkodás kulcsfogalmai Cornelius szerint a „polgár” és a „magyarság”. A korábban burzsoá városlakóként kinevetett „polgár”, írja Cornelius, az Első Köztársaság keretfeltételeihez igazodó emancipáció koncepciójává vált. A munkásságot hangsúlyozottan bevonták a „magyarság” definíciójába, ami középtávon a Sarló elszigetelődéséhez vezetett a magyarországi és erdélyi, szellemileg rokon csoportoktól, amelyek pedig a húszas években jelentős impulzusokat kaptak a Sarlótól.

A Sarló-mozgalom képviselői magukat külpolitikai realistiként, belpolitikai aktivistaként és társadalompolitikai reformerként látták, az egészségügyben vagy a tanártovábbképzés terén igen aktívan tevékenykedtek. A régi Magyar Királyság visszaállítását elvetették, gondolkodásuk inkább egy Dunai Föderáció irányába hajlott. Ebben az összefüggésben teremtettek kapcsolatot Emanuel Radllyal (234. o.) és T. G. Masarykkal, de az immár nemzetállamban felnövekedett ifjabb cseh generáció kevés megértést mutatott a Sarló-mozgalom törekvései iránt. Bővebben taglalja Cornelius az új szlovák értelmiséghez és szocialista csoportokhoz fűződő voltaképpen pozitív viszonyt

(297–304. o.). A Sarló-mozgalom csúcspontját 1930-ban érte el, ezután a világgazdasági válság következményeként elinduló társadalompolitikai radikalizálódás a mérsékelt tagok kiválásához vezetett, majd 1934-ben a tényleges föloszláshoz.

A különböző szempontok ellenére Deborah S. Cornelius és Ismo Nurmi munkája azonos igénnyel lép fel: a nemzeti azonosulást mindkettő elsősorban kollektív hozzárendeződésként fogja fel, amely a nemzeti ideológiai-intézményes logika alól képes kivonni magát. Amíg Cornelius identitásfogalma igenis differenciált és több opcióval bír, addig Nurmi elképzelése maradványokban ugyan elkötelezett a „természetes” nemzeti fejlődés mellett, ugyanakkor az identifikációs minták megfogalmazásánál és elfogadásánál a maga részéről utal a lokális dinamika momentumára – a háború utáni zűrzavar a viszonyok sajátos logikáját teremtette meg, amely a fejlődési vonulatokat előre kijelölte és a csehszlovák nemzetépítés sikertelenségét is nagymértékben meghatározta. Mindenestre egy dolgot mindkét mű egyforma egyértelműséggel megmutat: a nacionalizmus-kutatásnak egy legalábbis európai átfogó kutatási tereppé kellene válnia, hogy azt a többletértéket, amelyet a módszertani innováció a nyolcvanas évek óta megteremtett, továbbra is gyümölcsözően hasznosíthassa. Ismo Nurmi és Deborah S. Cornelius dolgozataikkal megmutatták, hogy a két világháború közötti Szlovákia ebben a kontextusban éppenséggel ideális kutatási terepet képez; munkáik ugyanakkor azt is egyértelművé teszik, hogy kiindulási pontként nagyobb, nagyrégiós kontextust érdemes választani, hogy eredményként ne javított, de lényegében mégiscsak nemzeti historiográfiai alappozíciókat csempésszünk vissza a tudományos diskurzusba.

Peter Haslinger

Népesedéspolitika Ceaușescu Romániájában

Gail Kligman: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. București, Humanitas, 2000, [Fordította: Marilena Dumitrescu], 368 oldal, (Procesul Comunismului), ISBN 973–50–0104–7

Találón állapítja meg Melegh Attila, hogy „az elmúlt huszadik század joggal nevezhető az intézményesült népesedéspolitika, az emberi reprodukcióba való tudatos beavatkozás évszázadának”.¹ Erre igen szemléletes példát nyújthat Ceaușescu országlásának huszonnégy éves története, ugyanis e rendszer a világ egyik legszigorúbb születéspártoló népesedéspolitikáját kényszerítette állama lakosságára. Gail Kligman elemzése Ceaușescu pronatalista népesedéspolitikájáról² a Humanitas Könyvkiadó jóvoltából 2000-ben román nyelven is napvilágot látott. A szerzőt nem szükséges különösképpen bemutatni a magyar szakmai közönségnek, ugyanis jól ismertek a közép-kelet-európai térség társadalmi szerkezetváltozásaira, a társadalmi nemi viszonyok megértésére irányuló kutatásai.³ A romániai terep nem ismeretlen számára, hiszen a hetvenes-nyolcvanas években hosszabb

-
- 1 Melegh Attila: Az angolszász népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika* 39. 2000. március. 157.
 - 2 Magyar nyelven a Demográfia folyóirat közölt egy részletet a könyvből, lásd Gail Kligman: Népesedéspolitika: Reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceaușescu Romániájában. *Demográfia*. 2000. 43. 1. 47–70.
 - 3 Susan Gal – Gail Kligman: *The politics of Gender after Socialism*, Princeton University Press, 2000; Susan Gal – Gail Kligman: *Reproducing Gender: Politics Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton University Press, 2000.

időszakokat töltött Romániában, ahol főként Máramaros környékén végzett kulturális antropológiai kutatásokat. Ottani munkájának eredményeit ma már a román olvasóközönség is haszonnal forgathatja.⁴

A most bemutatásra kerülő könyv is több éves munka eredménye. A kutatás, amely kezdetben az 1966-tól kezdődő abortuszellenes törvénykezés és a hozzá kapcsolódó rendelkezések társadalmi és népesedéspolitikai következményeinek feltárására irányult, időközben bővült és nőtte ki magát a Ceașescu-rendszer mindennapi életben való működésének átfogó elemzésévé. Kligman megközelítése antropológiai jellegű, saját fogalmazásában, „az állam – a ceașescui Románia – etnográfiját” próbálja leírni. A reprodukció kérdésköréből indul ki, és úgy véli, hogy az ezzel kapcsolatos kérdések nem csupán a magánszféra részét képezik, hanem ezekbe az állam, a politika és számos közintézmény is beleszólást kíván. Kligman szerint: „A reprodukció vagy termékenység kiváló terepet nyújt az állam és polgárai (vagy polgárjoggal nem rendelkező tagjai) közötti formális és informális viszonyok összetett rendszerének feltárásához. Miként intézményesülnek az állam rendelkezései a hivatalos diskurzusban, valamint a hivatali eljárásokban és gyakorlatban? Hogyan érvényesítik és tartatják be a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket? Hogyan befolyásolják az ilyen szabályozások az emberek mindennapi életét – más szóval hogyan éljük meg hétköznapjainkban az állami politika makrotársadalmi érdekeinek érvényesülését és az ezzel járó ideológiai kontrollt.”⁵

A szerző a könyv hét fejezetében a társadalmi és biológiai reprodukció politikájának elemzésén keresztül mutatja be az állam és polgárai közötti társadalmi szerveződés természetét és különösen egyes társadalmi viselkedésmódok – így a kétszínűség és az összejátszás – dinamikáját. Az elemzés egyik fontos következtetése, hogy Romániában a nyilvános szféra uralmának eszköze a hazugságok gyártásában való széleskörű együttműködés volt, „Románia szocialista építményének hamis jelentések, koholt statisztikák, szándékos dezinformáció és hamis énképek voltak az építőkövei.”⁶ Úgy véli, hogy a kétszínűség (*duplicitate*) és az összejátszás (*complicitate*) voltak azok a legfontosabb mechanizmusok, amelyek a társadalmi viszonyokat szervezték, hozzájá-

4 Gail Kligman: *Căluș: Symbolic Transformation in Romanian Ritual*, University of Chicago Press, 1981 (román fordításban 2000, Editura Univers) és Gail Kligman: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988 (rom. ford. 1998, Polirom)

5 Gail Kligman: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceașescu*, București, 2000, 11.

6 Uo. 23.

rulva a szocialista társadalmi szervezet fennmaradásához és végső soron annak összeomlásához.

Kligman az első fejezetben felvázolja azt a romániai és nemzetközi kontextust, amelyben elfogadásra került a reprodukciós politika, majd elemzi e politika motivációit és a társadalmi nemi viszonyokra gyakorolt hatását. Uralomra kerülése után egy évvel Ceaușescu 1966. október 1-jén minden előzetes utalás nélkül kibocsátja az 770-es számú Rendeletet, amelyben az abortusz végrehajtását törvényen kívül helyezi. A rendelet, amely megelőzte Ceaușescu hatalmának 1968-as konszolidációját, nemzetközi és ráadásul romániai érdemleges visszhang nélkül lett elfogadva. Kligman szerint e rendelet azon első „jelek” közé tartozik, amelyekkel Ceaușescu próbálta mindinkább elhatárolni magát elődjétől, Gheorghe Gheorghiu Dej-től. A reprodukció kérdésében elfogadott szovjet álláspont követése helyett Ceaușescu elkezdi nyíltan hirdetni a román szocializmus nemzeti ideológiáját. Később, az 1970-es években nyugaton egyrészt politikai okokból (Ceaușescuban egy Tito-hoz hasonló figurát látva) pozitívan ítélték meg a születéspártoló korlátozást. Másrészt Románia ezen országok számára egyfajta kísérleti terepet is jelentett a népesedéspolitikai ilyenét alkalmazására, hiszen ezekre a társadalmakra is a termékenységszökkenés általános tendenciája volt jellemző. Romániában a születéspárti törekvések indokai között egyfelől megemlíthető, hogy a tőkeszegény gazdaságot a kényszer az intenzív munkaerő-felhasználás felé terelte, másrészt szerepet játszott ebben a román diktátor megalomán vágya, hogy nagy ország fölött uralkodjék. A társadalmi nemi viszonyok átalakulására vonatkozóan Kligman úgy véli, hogy az állam-szocializmus az egyenlőséget előmozdító politikai intézkedésekkel növelte a társadalmi nemek közötti egyenlőség fokát, ugyanakkor újratermelt egy patriarchális rendet a paternalista állam fennhatósága alatt. A szocialista politikai törekvések egyik legfontosabb célja volt az egész társadalom fokozatos egyneműsítése a párt bölcs, patriarchális vezetésével. Ebben a rendszerben a női test az állam újratermelési követelményeinek teljesítésére szolgáló eszköz szerepét játssza.

A következő négy fejezetben a szerző Foucault eredményeit hasznosítja a hatalom, a szexualitás, a diskurzus és az intézmények megértésében. Részletesen elemzi a politikai demográfia véghezvitelére és a gyermekvállalással kapcsolatos viselkedésformák átalakítására létrehozott jogszabályok intézményesítését, a teljes propaganda kiépítését, a többszintes ellenőrzési rendszer megteremtését, valamint a tudományos ismeretek és a humán tőke instrumentalizálását.

Kligman az abortuszellenes törvénykezés 23 éves folyamatát áttekintve három nagy periódust különböztet meg: 1966–1973, 1974–1984 és 1984–1989. A pronatalista politika kudarcának következtében, amelyet legjobban a születések lassú csökkenése jelzett, 1973-ban és 1984-ben sor kerül a 770-es számú rendelet módosítására és szigorúbb intézkedések bevezetésére. Az 1984–1989-es időszakot Kligman szerint az „orwelli-stratégiák” fokozatos jelenléte jellemzi, amelyben sor kerül a nyílt kényszerítés alkalmazására is. Ceașescu uralmának érvényesítésére a különféle szimbolikus erőszakcselekmények eszközeit, legfőképpen a félelemkeltés fegyverét használta fel.

Az abortuszellenes törvénykezést egy sor születéspártoló, „család és gyerektámogató” intézkedés egészítette ki. A szerző részletesen bemutatja ezeknek a támogatásoknak (családi pótlék, szülési szabadság, kitüntetések stb.) a hasznavehetetlenségét, és felhívja a figyelmet a rendszer mérhetetlen cinizmusára, amellyel úgymond kárpótolni akarta a sokgyerekes családokat. A politikai demográfia tényleges gyakorlatba ültetése egy sor intézmény és szervezet együttműködését követelte meg, amelyeknek élén kezdetben a Nemzeti Demográfiai Bizottság (Comisia Națională de Demografie), majd 1984-től a Legfelső Egészségügyi Tanács (Consiliul Sanitar Superior) állt. Ez utóbbi intézmény irányítása alatt lesznek az egészségügyi szakértelmiségiek a pronatalista politika kitüntetett szereplői. Az orvosok és munkatársaik voltak a felelősek azért, hogy bizonyos politikai demográfiai célok ténylegesen megvalósuljanak. A szerző bemutatja mindazokat az eszközöket, amelyekkel az orvosi személyzetet – mint legfőbb közvetítőt az állam és a nők között – a hatóságok intézményi szinten kényszerítette. Ugyanakkor érdekes módon, némiképp szembeállítva ezekkel, ismerteti azokat a mechanizmusokat, amelyekkel átjártották, szabotálták – a születési, halálozási, terhesség-megszakítási statisztikák meghamisítása által – a politikai demográfia előírásait.

A romániai pronatalista propaganda elemzésével a szerző rámutat arra, hogy miként alkalmazták a retorikai formulákat a népesség mozgósítása érdekében, többek között olyan kérdésekben, mint a születési arányszámok, demográfiai növekedés és hanyatlás, a család, gyerekek és nők szerepe a szocializmus építésében. A félretájékoztató alapvető jellemzője volt a rendszernek.

A hatodik fejezetben Kligman orvosokat és olyan nőket szólaltat meg, akik arról vallanak, hogy miként érintette őket magánéletükben és szakmai téren az abortusztilalom. Az orvosok és más szakemberek a terhesség-megszakítás különböző gyakorlatairól nyilatkoznak és arról is beszélnek, hogy mi-

ként sikerült saját érdekükben – amely nagyon sokszor egyezett a páciens érdekével is – „kijátszani a törvényt”. Két orvos története, akik illegális terhesség-megszakítás végrehajtása miatt voltak több évet börtönben, jól jellemzi azt a karkai légkört, amelyben ezek az orvosok éltek és azt a módot, ahogyan a rendszer a magán és szakmai kapcsolataikat manipulálta. Ezeket a történeteket olyan nők vallomásai követik, akik a terhesség-megszakítás tapasztalatával szembesültek. Olyan történetekről van szó, amelyekben a mindennapi élet legfőbb jellemzője a kilátástalanság és a kiszolgáltatottság érzése.

A hetedik fejezet áttekinti a politikai demográfia következményeit Romániában. Kligman szerint ennek egyik legfontosabb következménye az illegális terhesség-megszakítások számának növekedése volt, ami természetesen a gyermekhalandóság, a gyermekágyi halálozás magas számát vonta maga után. Romániában 1989-ben a gyermekágyi halandósági ráta (169,6 gyermekágyi halál 100 000 élveszületésre) magasabb volt minden más európai ország adatainál. A pronatalista politika egy másik következménye volt a nem kívánt gyerekek számának növekedése, akik közül sokan az utcára vagy az állam által fenntartott árvaházakba kerültek. A szerző ezzel kapcsolatban a gyerekek elhagyásának intézményesüléséről, mint társadalmi gyakorlatról beszél, amely később, 1989 után az utcagyerekek, a külföldieknek való örökbeadás és gyerekkereskedelem jelenségét eredményezte.

Az utolsó fejezetben Kligman kihangsúlyozza a szegénység, az illegális abortusz és következményei közötti alapvető összefüggést. Úgy véli, hogy a szegény családok nőtagjai szenvedik meg az abortusz törvényen kívüli helyezésének következményeit, mivel ők azok, akiknek nem telik rá, hogy a beavatkozást szülész nő vagy bába végezze el, a külföldi utazás lehetősége pedig szóba sem jöhet. A szerző általános tanulságként fogalmazza meg, hogy a legális úton történő terhesség-megszakítást törvény által kell biztosítani. Az abortuszt tiltó és azt elfogadó országok gyermekágyi halandósági mutatóinak összehasonlítása azt bizonyítja, hogy nem kívánt terhesség esetében azokban az országokban, ahol az abortusz tiltva van, a nők az illegális terhesség-megszakításhoz folyamodnak, életüket is kockáztatva, hogy visszaszerezzék a termékenységük feletti ellenőrzést. Ceaușescu Romániája – foglalja össze Kligman – szélsőséges példája annak, amikor az állam testükben és életvitelükben erőszakosan zaklatja polgárait. Ugyanakkor „a reprodukzív magatar-

tásformák befolyásolására irányuló nyilvános kényszerítő intézkedések leglátványosabb kudarcát⁷ is láthatjuk benne.

Gail Kligman elemzésének komolyságát, precizitását csak alátámasztja a mintegy 60 oldal bibliográfiai utalás. Témakezelése, megközelítése, módszertana és a feltárt eredmények alapján úgy véljük, hogy az egyik legjobb antropológiai elemzésről van szó, amit az utóbbi években Ceaşescu Romániájáról írtak. Bízgató, hogy az ő, valamint Katherine Verdery és Claude Karnoouh hatására a román társadalomtörténet-írás „antropológiai fordulatáról” is beszélhetünk.⁸

Pakot Levente

⁷ Uo. 15.

⁸ Constantin Iordachi – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*. 2000. 41–42. 174.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BALOGH IVÁN, szociológus,
Szegedi Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék
- BÁRDI NÁNDOR, történész, tanár,
TLA Közép-európai Tanulmányok Központja, Budapest
- BOTTONI, STEFANO, történész, doktorandusz,
Bolognai Egyetem
- GYERTYÁNFY ANDRÁS, jogász, történész, tanár
- HASLINGER, PETER, történész,
Collegium Carolinum, München
- ILIĆ, VLADIMIR, szociológus, Nagybecskerek
- KOVÁCS GÁBOR, filozófus, doktorandusz,
MTA Filozófiai Tudományok Intézete
- LOSONCZ ALPÁR, egyetemi oktató,
Újvidéki Egyetem
- MANDEL KINGA, szociológus,
MTA Kisebbségkutató Intézet
- MANNOVA, ELENA történész,
Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet,
Pozsony
- MOLNÁR OLGA BORBÁLA, jogász, tudományos segédmunkatárs,
MTA Jogtudományi Intézet
- PAKOT LEVENTE, történész, egyetemi hallgató,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- YOUNG, JAMES E., egyetemi oktató,
University of Massachusetts Amherst

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 13, 2002, No. 3

JAMES E. YOUNG The Texture of Memory	3
ELENA MANNOVA From National Heroes to Europe Square. Episodes of the collective memory in Komarno	26
VLADIMIR ILIĆ Voivodina: the possibility of overcoming the past and leaving inter-ethnic skirmishes behind	46
IVÁN BALOG István Bibó's interpretation of assimilation	74
GÁBOR KOVÁCS István Bibó's interpretation of nation, self-determination and nationalism	93
ANDRÁS GYERTYÁNFY The Eastern Enlargement of EU and the Situation of the Hungarian Minorities	117

REVIEWS